

ЗЕНОВІЙ КРАСІВСЬКИЙ

12. 11. 1929 - 20. 09. 1991

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ ЦЕНТРАЛ

ЗМІСТ

ПОВНОТА ЖИТТЯ	1
ЖИТТЯ В ВІНОК БЕЗСМЕРТЯ УКРАЇНИ	3
ВЛАДИМИРСЬКИЙ ЦЕНТРАЛ.....	8
НЕВОЛЬНИЦЬКІ ПЛАЧІ	42
ЕПІГРАФ	42
ПРОМІНЬ	43
ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНЯ	43
МЕСІЯ	45

ПОВНОТА ЖИТТЯ

Майже 62 роки повнилося невольницькими плачами свого народу серце Зеновія Красівського. Сьогодні скорботно квилять трембіти, голосно плачуть наші серця. Відійшов... Знову відійшов, як це робив завжди, коли потік подій завертав від жертвовного каменя до гирла шумливої слави.

Над розгадкою сенсу життя покійного не треба битися в задумі. "Творити добро на воскресіння життя". – тільки такі високі слова богослужебного тексту можуть дорівнятися духовній величці цього чоловіка. Він був тою іскрою, що запалювала цілі вогнища, й від якої воскресали всі, кого вона торкалася. І якщо тепер з Божої волі та іскра згасла, то значить – життя в народі справді воскресло, а місія великої душі сповнена.

Ми часто скаржимося, що Господь не посилає нам тих політиків, яких би нам хотілося. Є в цих наріканнях щось від невір'я, бо історія незліченними прикладами вже довела нам, що Провидіння, ставлячи перед народом певну мету ніколи не забуває послати йому виконавців. Зеновій Красівський був гарантом того, що боротьба за волю України не вигасне, як би тяжко всім не доводилося. Ось чому його відхід є не втратою такої гарантії, а світлим знаменням того, що зерно душі його вже дало багато плоду, а тому може розчинитися в рідній землі.

Хай же назвуть люди все, що брало початок від Зеновія Красівського. Хай ніколи не забудеться, на чию руку спиралася Церква, коли виходила зі своїх жертвовних катакомб. Зауважмо також, що хоч його ім'я й не стало загальновідомим символом політичного пробудження, все ж політичне обличчя сьогоднішньої України без Красівського виглядало би зовсім інакше. І справа тут не в тім, що кожен його політичний крок був єдино правильним. Наша посмертна скорбота робить

непомилним не стільки шлях людини, скільки саме її горіння.

Зеновій Красівський знав одну з найбільших таємниць життя: як любити не людство взагалі, а кожну конкретну людину зокрема. Справедливість цих слів визнають в Україні й Німеччині, в Австралії та Англії, у Сполучених Штатах і навіть на Сибірі. Спробуйте зміряти глибину розпачу тих скромних і вже на старість німеччаних побратимів покійного, що живуть по глухих карпатських селах, і для яких Красівський був другом, спасителем і месією водночас. Естафету великого доброчинства, яку, як казав сам пан Зенко, він перейняв від своєї незабутньої дружини Олени, має перебрати тепер на себе зміцніла Церква. Тільки їй під силу те, що робив досі один лише чоловік.

Зеновій Красівський міг би сміло повторити сковородинське: "Світ ловив мене, але не спіймав". Розгадка такого таланту проста: життя не може пізнати самого себе. А Красівський якраз і був часточкою життя – нелукавого й справжнього, іронічного та правдивого, веселого й небезгрішного, жертвовного, а тому й святого. Навіть подарована самим Небом велика любов до Олени стала йому на схилі літ джерелом сили й ніколи – причиною чуттєвого рабства.

Ловили його кулі, психушки та тюрми, але теж не пімали. Можу це засвідчити принаймні з літа 1980-го року, коли ми вперше обнялися в Кучинському таборі № 36. Колючий дріт не залишив жодного сліду ні на завжди доброзичливому його обличчі, ні на вибіленій болем душі. Його дух ніколи не знав кайданів. В таборі він став для мене одкровенням: незламність переконань у ньому зовсім не заперечувала шляхетність у ставленні до ворога. Його духовна сила йшла не від ненависти, а з любови. І тому він один силою свого духу ламав усталені пропагандистські стереотипи, бо цей багатолітній ОУНівець та націоналіст ніколи не замішував добро для свого народу на нещасті народів інших. Він мав рідкісний дар бути еталоном високої Ідеї – чистим і неспотвореним.

Ловила Зеновія Красівського й смерть, але навіть вона його не пімала. Ніколи ще я так чітко не усвідомлював, що тіло – це лише оболонка душі, як на похороні нашого побратима. Він, типовий козацький характерник, просто пройшов крізь стіну, що обіймає печальний наш світ. Він знову прийде, коли вигасатиме "дух, що тіло рве до бою". Прийде, якщо пам'ять про нього справді стане вічною.

Мирослав Маринович

м. Дрогобич

ЖИТТЯ В ВІНОК БЕЗСМЕРТЯ УКРАЇНИ

*“Страждальна нене, мамо-Україно...
Прийми моє життя на жертівник свободи!”*

Ці слова належать визначному борцю за волю і незалежність України, поету і публіцисту, довголітньому політв'язню Зіновію Красівському. Ще не так давно він був серед нас, щасливий звільненням народу, проголошенням самостійної української держави. Здавалося, попереду ще багато років натхненної творчої праці. Та свіча його життя несподівано згасла.

Народився Зіновій Красівський 12 листопада 1929 р. у підкарпатському селі Витвиці Долинського району на Івано-Франківщині. Селянська родина з діда-прадіда свято берегла національні традиції, мову, культуру й духовність рідного народу. Однією з сімейних традицій була самопошвята боротьбі за волю України. Наслуханий був юний Зеньо розповідей про участь пращурів у революції 1848-1850 років, про діда Павла, що був війтом Витвиці і опікувався заснуванням у селі “Просвіти”, читальні, громадських товариств, церковного братства, про участь батька Михайла у легіоні Українських січових стрільців та Українській Галицькій армії, його громадську діяльність як голови читальні “Просвіта”.

Навчання в народній школі Зіновій розпочав за польської влади, продовжив його при “перших совітах”, згодом за німецької окупації закінчив шість класів львівської гімназії. “Заслугою” усіх трьох чужоземних режимів стало виховання юнака у дусі ненависті до будь-якого поневолення, прагнення покласти життя на олтар свободи народу і людини. Час вимагав жертвності відданих.

Чотирьох синів благословили батьки Михайло та Юлія Красівські на чин за Україну. Два старших, Євстахій (“Крига”) та Ярослав (“Негус”), пішли на Волинь і там боролися з німецькими окупантами у повстанських загонах Т.Боровця (“Бульби”) та УПА, а 1944 р. повернулися в Карпати й продовжили протиборство з обома тоталітарними режимами. 12 лютого 1945 р. потрапив в оточення на околиці села Дорогів Калуського району старший брат Зіновія Євстахій. Боронився до останнього набою, а за тим вистрілив собі в скроню. Другого брата Ярослава енкаведисти пов’язали 1 березня у сусідньому з родинним селі Кальні. На пострах і помсту провели його попід батьківськими вікнами й відправили на двадцятилітню каторгу. За два тижні забрали з клуні й посадили до камери смертників третього брата Мирослава (“Бігуна”). Того разу йому вдалося уникнути розправи, він легалізувався й почав працювати вчителем, але згодом його відправили на заслання у Караганду. П’ятнадцятилітній Зіновій також переховувався в лісі, під час однієї з облав був контужений вибухом гранати, але відлежався вдома, видужав.

Того ж року родину Красівських мали відправити у Сибір, але завчасно попереджені, вони втікають, ховаються по чужих домівках. Зіновія одначе заарештовують, проте за кілька місяців відпускають за браком доказів.

Згодом сім’я повертається на пограбоване владою обійстя. Зіновій отримує доручення підпілля завершити загальноосвітнє навчання і вступити до вузу. Вже наступного 1946 року він отримує атестат зрілості і відразу успішно складає вступні іспити до Львівської політехніки. Його зараховують студентом, але черговий арешт завадив розпочати вузівські студії. Та й цього разу довести провину слідчим не вдалося і хлопець знову опинився на волі. У 1947 р. сім’ю (батьків, Зіновія та

семирічну сестру Марію) таки вивозять, тепер у Казахстан. Зіновій викидається з товарняка і переходить на нелегальне становище. В одній з чергових облав у Карпатах він був серйозно поранений. Сповна зазнав холоду, голоду, злиднів та поневірянь. Потім таємно перебував у Львові. Збройна боротьба йшла на спад, очевидною ставала її безперспективність. Більшовицька каральна машина невтомно перемелювала людські долі, винищувала вогнища антирежимного спротиву, заселяла українцями найдикіші простори великої Росії.

Відтак у березні 1949 р. стався третій арешт Зіновія. Хоч за всю свою повстанську діяльність він так і не зробив жодного пострілу, та цього разу з доказами львівські слідчі не завдавали собі зайвого клопоту. Поводився він на допитах стійко. Сорок років поспіль Красівський згадував про той час: “З подивом дивлюся на себе, того шмаркача, який у шестимісячному слідстві, в руках досвідчених катів, не назвав ні одного прізвища, жодної явки, ні однієї хати. Після двадцяти й однієї доби безперервних допитів і катувань на Дзержинського мене, напівживого і цілком “безперспективного” кинули, як лантух, в машину, а з машини – в підвальну камеру на Лонцького”.

“Особое совещание” заочно засудило Зіновія на 5 років концтаборів та пожиттєве заслання. Ув’язнення відбував в Архангельській області на лісоповалі. Перехворів там дистрофією усіх стадій.

Після амністії 1953 р. його етапували на заслання до родини у Караганду. На шахті працював наваловідбійником, двічі отримував травми під завалами, а після вибуху у вибої дістав пошкодження хребта з паралічем ноги. Тому 1957 р. його визнали пожиттєвим інвалідом другої групи і звільнили від спецзаслання. У 1959 р. помирає батько. Зіновія з кількома друзями того ж року заарештовують за поширення націоналістичних настроїв серед українців Караганди, але він тікає з-під арешту і перебирається в Україну. Тут він знову потрапляє під пильний нагляд, заборону прописки до дружини Стефанії (побралися 1960 р.). Два роки поспіль у подружжя народився син Мирослав, згодом – другий, Ярослав.

З 1956 р. Красівський навчається на заочному відділі філологічного факультету Львівського університету. Після повернення з Караганди працює у бібліографічному відділі академічної наукової бібліотеки. Відрахований з університету за карагандинську справу, він за дозволом ректора Лазаренка 1961 р. поновлює навчання, а наступного року складає державні іспити та отримує диплом.

Безмежна любов до неньки-України та незбориме бажання бачити її вільною знову покликали Красівського у лави борців. 1964 р. він дає згоду Дмитрові Квечкові взяти участь у створенні підпільної організації Український Національний Фронт. Зіновій особисто підготував один з програмних її документів “Тактика УНФ”, редагував і друкував спершу на горищі власної хати в Моршині, а згодом у кривці в Карпатах усі 16 випусків позацензурного машинописного журналу “Воля і Батьківщина”, готував для журналу та розповсюдження статті, заяви, листівки, меморандуми.

Метою діяльності УНФ була агітація за вихід України зі складу СРСР, боротьба за Українську самостійну державу конституційними методами, хоч за сприятливих умов не виключалася й можливість насильницького повалення московсько-комуністичного режиму. Програма УНФ передбачала побудову демократичного суспільства і мало чим відрізнялася від концептуальних положень сучасних демократичних партій. Серед важливих документів організації був надісланий

XXIII з'їзду КПРС та у центральні газети “Меморандум УНФ” з вимогами культурно-національного характеру, оборони української мови, повернення з московської неволі депортованого з України населення, реабілітації жертв сталінсько-більшовицького терору, рівноправності народів СРСР. Організація налічувала кілька десятків членів у Львівській, Івано-Франківській та деяких інших областях. Вони складали присягу та сплачували членські внески. В активі УНФ було кілька сотень чоловік.

Водночас з підпільною роботою Зіновій укладає бібліографічний покажчик до Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, збирає матеріали до анотованого покажчика мемуарної літератури про Україну, упорядковує кілька збірок віршів (“На сполох”, “Литаври”, “Месник”), пише і передає у видавництво історичний роман “Байда”. За сприяння Михайла Стельмаха роман було підготовлено до друку, але черговий арешт завадив це здійснити і читачами його стали слідчі КГБ.

Слідство розпочалося у липні 1966 р. від знайдених у донецького шахтаря Миколи Качура матеріалів до журналу “Воля і Батьківщина” та самого журналу. Качура не “взяли” відразу, а прослідкували за його зв'язками і контактами. Навесні 1967 р. близько десяти членів УНФ, у тому числі і провідники, були заарештовані. У листопаді виїзна сесія Верховною суду УРСР в Івано-Франківську вчинила розправу над більшістю заарештованих. Зокрема, Красівський дістав 5 років тюрми, 7 – таборів суворого режиму та 5 – заслання. За оцінкою підпільного журналу “Український вісник” “Красівський на суді тримався мужньо”.

Однак і в камері Володимирської в'язниці Зіновій не припиняє боротьби. Він пише протести в центральні органи радянської влади, гуртує довкруг себе політв'язнів, організовує колективні голодування. Водночас пише збірку віршів “Невольницькі плачі” та поему “Тріумф Сатани”. Незадовго перед закінченням в'язничного речення у 1972 р. на нього заводять нову справу за статтею 70, частина 2 Карного кодексу РРФСР – “антирадянська агітація і пропаганда” - і відправляють на медико-психіатричну експертизу до Москви, де протягом двох місяців кати у білих халатах на чолі з академіком Снежневським визнають Красівського шизофреніком. Володимирський облсуд “узаконює” вирок каральної медицини і відправляє Зіновія на примусове лікування у Смоленську спецпсихлікарню. Невролептиками та іншими психотропними засобами тут намагалися перетворити талановиту людину в інтелектуальну руїну, довести її до отупіння, до втрати пам'яті. Власне зусиллями смоленських лікарів Красівський отримав гіпертонію, внутрічерепний тиск, стенокардію, тромбофлебіт, геморой і два інфаркти. Але переконань не зрадив.

На захист Красівського за ініціативою друзів-емігрантів Віктора Файнберга та Анатолія Радигіна виступила Міжнародна Амністія, зокрема, її Нью-Йоркське відділення, а також “Асоціація американських поетів”, інші міжнародні організації. Особливу роль у долі Зіновія відіграла член МА Айріс Акагоші, з якою зав'язалось жваве листування. Активісти МА зверталися до уряду СРСР, безпосередньо у спецпсихлікарню, надсилали телеграми, телефонували. Відчутним був і голос протесту свідомої української інтелігенції. Так, 1975 р. у відомому зверненні до громадськості “Я обвинувачую” Василь Стус, сам перебуваючи у в'язниці, серед політв'язнів, безпідставно утримуваних у психотюрмах, назвав ім'я Красівського. Вимоги щодо його звільнення Стус повторив у заяві Верховній Раді СРСР (1976) та листі до Расула Гамзатова (1977). Відтак у вересні 1976 р. судовим рішенням примусове лікування у спецлікарні замінили таким же лікуванням у психіатричці загального типу, зокрема, у Львові та Бережниці Жидачівського району. Однак тиск

закордонних організацій та протести в Україні наростали і врешті у липні 1978 р. Володимирський облсуд (Львівський розглядати справу відмовився) випустив Зіновія на волю. Щоправда, діагноз залишився, нагляд медичний і адміністративний, тобто кагебістський – також. Красівського визнали неосудним і недієздатним. Опікуном за місцем проживання (у Моршині) стала колишня дружина Стефанія. (Вона не витримала переслідувань, тиску й життєвих незгод, розлучилася з Зіновієм і одружилася вдруге).

Ранньою весною 1979 р. дістався щасливого берега й човен Зіновія. Він одружився з чарівною жінкою, берегинею політв'язнів Оленою Антонів. Урочистий акт засвідчили Марія Гель та Михайло Горинь. А начальник оперативного відділу Львівського КГБ вручив подружжю букет з 24 троянд.

Щоб відчутти високість ставлення Зіновія до Оленки зачитуємо його напис на альбомі – дарунку дружині у день її уродин того ж шлюбного року:

“Оленко! В день народження приношу Тобі спогад Твоєї казки разом із всім найкращим, що є в мені.

Хай все пережите, вистраждане і виспіване нагадає Тобі той ґрунт, з якого ти виросла і прийшла в сьогоднішній день така досконала і наближена до віттаря.

Віниую, поздоровляю і схиляюсь перед Тобою в низькому поклоні з найзатаємнішою мрією розкошувати вічно під Твоїм небом.

З любов'ю, Зеньо.

17.XI.1979 р.”

Тієї ж осені 1979 р. в час перебування під гласним наглядом у Моршині листами до Оленки у Львів З.Красівський написав вражаючої сили твір “Владимирський Централ”, вперше опублікований 1991 р. у спеціальному посмертному випуску заснованого ним же журналу “Українські проблеми”. Окрім ґрунтового опису порядків у цитаделі радянської пенітенціарної системи, форм антирежимного спротиву за ґратами, Зіновій талановито, з глибоким психологізмом змалював галерею портретів співв'язнів-українців Михайла Гориня й Святослава Караванського, Михайла Масютка і Левка Лук'яненка, Йосипа Терелі та Івана Кандиби, посправника Ярослава Лесіва, мужніх і гордих жінок-підпільниць Катерини Зарицької, Галини Дидик, Одарки Гусяк. Перед очима читача рельєфно постають образи російських політв'язнів, зокрема переобтяженого імперськими поглядами Ігоря Огурцова та автора тексту пісні “Темная ночь” Олександра Петрова, євреїв Олександра Гінзбурга, Едуарда Кузнєцова та Анатолія Радигіна, латиша Роде, литовця Баканавічюса, казаха Кульмагомбетова. Не обійдено оцінкою й такі яскраві постаті українського опозиційного руху, як Валентин Мороз та Іван Дзюба. Знайшов Зіновій чимало ширих слів на адресу Євгена Сверстюка, Івана Геля, Миколи Горбала, Петра Розумного, Василя Стрільціва й багатьох інших борців за волю України. А найвищі і найтепліші слова твору були звернуті до коханої дружини.

Однак довго насолоджуватися сімейним затишком Зіновію не дозволили. Та й він сам не збирався згортати прапорів. Дізнавшись про намагання КГБ знекровити правозахисну Українську гельсінську групу, про арешти й суди над її членами, він того ж 1979 року стає членом цієї організації, наперед визначаючи цим актом свою подальшу долю. Вранці 12 березня 1980 р. слідом за дільничним міліціонером у моршинський будинок по вулиці Миру, 11 увійшли шість працівників держбезпеки з

ордером на обшук і арешт Красівського. Без слідства й суду його відправили досиджувати недобутий з попереднього присуду термін – 8 місяців і 7 днів таборів суворого режиму та 5 років заслання, чим визнали безпідставність примусового ув'язнення у спецпсихлікарні. Та у КГБ – власна логіка.

Після завершення концтабірного терміну 17 листопада Зіновія відправили на заслання у селище Лугове Тюменської області. З матір'ю вдалося побачитися лише на її похоронах 1981 р. Дружина кілька разів приїздила до нього, а після того, як її сина Тараса забрали в армію, майже на два роки виїхала в Сибір до чоловіка. До Львова вони повернулись у листопаді 1985 р. В листі до Айріс Акагоші Олена писала: “Ми щасливі, що всі нарешті зібралися вдома. Особливо я тішуся, що маю нарешті їх обох вдома: і Тараса, і Зіновія”.

Та доля знову повелася з Красівським вкрай жорстоко. 2 лютого 1986 р. в результаті нещасного випадку його кохана дружина загинула під колесами вантажівки. Горе Зіновія було безмежним. З серця на папір спливли слова:

*“Молюсь. В скорботі спалюю свічки.
Тебе нема. – Як страшно!
Як жорстоко!
Стою як перст – безмежно самотній
І скакую, як ті свічки”.*

Єдиною розрадою була боротьба за волю України. Красівський бере участь у відновленні діяльності Української гелсінської групи, створенні товариства “Меморіал”, відродженні “Просвіти”, організації Народного Руху України. У 1990 р. він стає співзасновником правозахисної організації “Гельсінкі-90”, підписує її Декларацію. Од цього часу Зіновій також - Голова Проводу ОУН на Україні, член Головного Проводу ОУН. Співпрацює у Спілці українських політв'язнів. Ініціює створення політичних організацій. Він бере активну участь у мітингах і велелюдних маніфестаціях. Врешті отримує можливість поїхати за кордон, зокрема, в Англію, ФРН та до Риму, де виступає з доповідями про стан визвольного руху в Україні.

На жаль, 26 років тюрем, таборів, психушок та заслань, а також, трагічна смерть дружини призвели до інсульту. 20 вересня 1991 р. Зіновія Красівського не стало. Поховали його на кладовищі в Моршині. Україна втратила відданого й талановитого свого сина.

З кожним прожитим вільним днем ім'я Красівського все чіткіше постає перед очима живих як символ нескореності нації у боротьбі за свободу і незалежність. У рідному селі Зіновія Витвиці працює музей його імені. Невтомна і віддана служінню Україні завідувач музеєм вчителька Ольга Витвицька ініціювала спорудження пам'ятника Красівському на родинному обійсті. Громадськість Івано-Франківської і Львівської областей, Організація українських націоналістів, друзі та шанувальники поета в Україні й за кордоном відгукнулися на цей поклик. 12 листопада 1994-го року відбулось урочисте відкриття пам'ятника. Його створив відомий львівський скульптор Богдан Романець (архітектори Роман Козій та Любов Бабенчук-Витвицька). Зіновій Красівський знову серед нас. Він сидить замислений на високому постаменті з книжкою “Невольницькі плачі” у руці. У передмові до цієї збірки, таємно вивезеної за кордон, підготовленої до друку в Лондоні і виданої у Брюсселі 1984 р., Святослав

Караванський писав: “Хай же цей крик душі, цей плач, ця молитва, це пророцтво, це звинувачення і цей заклик стане до лав Української Поезії Опору”.

Юрій Зайцев,
кандидат історичних наук

ВЛАДИМИРСЬКИЙ ЦЕНТРАЛ

Дорога Оленко!

Не з доброго гумору, а з великої тривоги і прикрої необхідності берусь за цього листа. Обставини наші Ти знаєш не гірше за мене, але, мабуть, Ти не усвідомлюєш усієї серйозності становища, в якому знаходиться наша справа, наші друзі, я і Ти в тому числі. Перспектива виїзду за межі, до якої Ти прив'язала свої надії на якесь унормування нашого особистого життя, після Твого ходу знайшлася в патовому положенні. Нас не випустять. А про що свідчать інші події (арешти Розумного, Горбала, Стрільціва, Будзінського, биття вікон Катерини, Одарки та Галини з погрозами розправи, вуличні мордобой), то зайве й говорити.

Я ніби персона недоторкана. Мене ніхто не викликає, не напомповує, не погрожує, а при моїх виїздах до Тебе мельдування стало ніби формальністю, але я знаю з десятків фактів викликів моїх знайомих у КГБ, я знаю, як вони "пробиваються" до мене агентурно, як загрозово нормально йде до мене пошта і доходять мої листи.

Останніми тижнями у Львові біля Твоїєї хати час від часу проїжджає автомобіль, другий стоїть на розі вулиці біля входу на стадіон, за парканом подвір'я чергують панки, просиджують годинами з оперативними чемоданчиками. Що в них – обіди чи апаратура?

У мене в Моршині другий тиждень у сусіда стаціонують два оперативники. Опікують мою хату навіть у мою відсутність.

Мабуть, для мене було би краще, коли б я цього всього не зауважував, а тішився привабливою перспективою, своєю безпекою і виїздом.

Однак, я забагато пережив, забагато знаю і піднятися до такого блаженного стану не здатний. Я підходжу до свого фінішу і чую свій обов'язок написати Тобі.

...Закортіло розповісти Тобі про Владимирський Централ, про умови, про мої зустрічі і, найголовніше, про ту пляномірну боротьбу політв'язнів, яка таки не була безплідною, і хтозна – чи не була розквітом Владимирського Централу.

Отже, привезли мене, Квєцка Дмитра і Дяка Михайла після Івано-Франківської розправи Верховного суду до Владимирської в'язниці десь у листопаді 1977 року.

Бокси (пропуск у рукописі - Ред.), підкреслена суворість, дисципліна і повна ізоляція один від одного. Оце правило щодо нас трьох з Українського Національного Фронту зберігалось на протязі всіх п'яти років терміну, який ми отримали.

Мене помістили в 94-у камеру 1-го корпусу. Весь корпус, всі 103 камери, переважно на п'ять чоловік (по 12 кв.м.), було заповнено кримінальниками-рецидивістами чи, як у в'язнів прийнято називати – полосатими. Однак окремі камери, тупикові, одиночні, т. зв. "тройники", тюремна адміністрація заселяла політв'язнями.

На третьому поверсі таких камер було чотири: крайня в коридорі 85-та, 94-та, 95-та і 103-тя. Характерною рисою тих камер було те, що в них, за винятком 94-ї, не було ні водогону, ні унітазів. Були бляшані параші і величезна для в'язнів невігода відвідування тільки два рази на добу туалету.

В 94-й камері чотири метри довгою і метр шістдесят широкою – двоє залізних прутяних нарів внизу по боках й одні гніздом посеред стіни. Там я застав Анатолія Володимировича Родигіна і Бахрова. Що стосується Бахрова, то це була суворої, аскетичної зовнішності людина років 65-ти. В минулому підполковник, а після війни – православний священик.

Анатолій приблизно мій ровесник, капітан річкового флоту, поет, освічений, інтелігентний і весь, як виверження вулкану – у слові. Говорилося з ним динамічно, легко, перестрибуючи з однієї теми на іншу, не перериваючи основного русла розмови. За цих кілька днів, що просиділи разом, ми пронеслися галопом по світовій культурі, філософії, політиці, встигли наламати мечів і за кожним разом викурити люльку миру і, звичайно, поділитися своїм багажем.

Цей чоловік – м'який, людяний, дуже непрактичний і цілком беззахисний в середовищі злочинного світу й, мабуть, і на волі, у світі радянському, вирішував свої проблеми радикально. Він одягнув акваланг і поліз у море, аби таким чином втекти від єгипетської неволі і знайти свою обіцяну землю. Однак його не повів, як у біблійні часи його предків, вогняний стовп, перед ним не розступилося море. Вже до того оточення з десятків разів запродало його: на нього вже чекали, зловили, понівечили, повибивали зуби і засудили на 10 років суворох таборів.

Але в таборах (Мордовських) він не вгамувався – заявив прилюдно, що доки буде дихати, доти буде стреміти, аби спекатися радянського режиму, радянського стилю життя. За підготовку до втечі, за активну антирадянчину його перевели в криту. Тут він, навчений гіркою практикою, постійно застерігав мене перед сексотами та провокаторами, але до себе цих знань та правил застосовувати не вмів. Він горів, а теплом від того горіння було слово. Слово ж ставало для нього двосічним мечем, який, разячи ворогів, разив чи не в першу чергу його самого.

Він ходив на роботу. При тюрмі був цех для політв'язнів, де збивали скриньки для ракетних снарядів.

Заходили в нас розмови і про доцільність, більше - про недопустимість участі в підневільній праці. Він дуже уважно вислуховував принципіальні міркування з цього приводу, погоджувався зі мною, але з характерною для нього широтою охоплення проблем не бачив можливості застосувати цей принцип поголовно, а застосувати у власній практиці – не вважав за потрібне. Як я пізніше зміг пересвідчитися – цей настрій був загальним. На практиці в таборах здійснили принцип невиходу на роботу Стефа Шабатура та Ніна Строкатова-Караванська.

Через кілька днів Родигіна забрали від мене. Через нього, через те, що він ходив на роботу і що розповів про нашу справу в'язням з різних камер, я увійшов у тюрмне життя.

Забрали від мене і Бахрова. Вони з Родигіном не любили один одного і, звичайно, поза очі, не милували свого супротивника. Священик Бахров не любив Родигіна як єврея, а Родигін відплачував йому недовірою і бив нижче пояса: Бахров стукач.

В ті часи режим у Владимирському Централі був на висоті. Підйом о 6-й з обов'язковим стуканням ключем по залізній ручці дверей, грюкотом з кормушки, лайкою і погрозами. Тиша на прогулянці чи деінде - руки назад, не оглядатися. За

цілий день до 22.00, до відбою, не вільно було прилягти на нари. За всяке порушення позбавляли на місяць права закуповувати в ларьку продукти (на 2 крб. 50 коп.), саджали в карцер. При вході в камеру начальства треба було всім вставати, виструнчуватися, знявши шапку, а черговий мусів доповідати: громадянин начальник, в камері столько-то человек, дежурний такой-то. Майже два рази на тиждень (пропуск у рукописі – Ред).

З часом я почав уживатися в атмосферу тюрми. Найперше треба було привчити всіх, і особливо тюремний медперсонал, що я людина хвора, неодноразово травмована, Інвалід праці II-ї групи. При кожній нагоді я вступав з лікарями в розмови, багато розповідав про себе, про свої студії в університеті, в науковій бібліотеці, як мова заходила про мою справу, то я звужував її до видання журналу. Основною моєю метою, практичною метою, було домогтися права прилягти час від часу на нари. Оце нам стане в нагоді в майбутньому, як справа дійде до експертизи, бо тепер, аби мати право лежати вдень на нарах, треба було бути таки хворим. Ось тут і головні болі, і запаморочення, і "світ плив на мене". Лежати мені дозволила Бутова, головний лікар тюрми. До обіду. Про це щодня робився відповідний запис у книзі чергового наглядача. Потім, як я утвердив себе в хворобі, то такий запис робили раз на місяць.

Якось в один з днів прогульщик приєднав мене до 95-ї камери, і цілу годину я провів з Михайлом Горинем. Про нього, про його брата Богдана і про інших, яких засудили в 1965 році, я знав багато, бо ж був на волі і після них протримався ще майже два роки. Доводилося і в журналі "Воля і Батьківщина" вміщувати про них статті. Їхня справа, справа легальна, вільнодумна, пов'язана з Львівським університетом, письменниками, художниками, з такими іменами, як Іван Дзюба, Іван Світличний, Алла Горська, Євген Сверстюк, Панас Заливаха, та й самі Горині в zenіті процесу, а Михайло – за "паровоза" групи. Це було щось, чим я надзвичайно тішився, чим гордився і чому якоюсь мірою заздрив. Про них навіть закордонне радіо говорило. На той час це було щось дуже нове, ефективне, і манило.

Ми, учасники УНФ, переконані в ефективності підпільної боротьби, для яких конспірація, засекречення і замовчування своїх дій вважалося першоосновою, зустрілися з новим явищем – явищем гласності. Нам здавалося, що їхні клуби творчої молоді, всілякі там концерти, декламації, поетичні збірочки самвидавом, навіть робота Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", – явища просвітянські, вільнодумні, ліберально беззубі. Ми відразу вхопилися за картання, за полеміку. Дмитро Квечко розібрав "Інтернаціоналізм чи русифікацію" і засудив автора за "правовірні" ленінські позиції, спробував пояснити, що суть справи не стільки в ідеології, скільки в політичній постановці питання: в самостійності України. Я уклав збірку віршів "Месник", в якій не натяками, а ненавистю і кров'ю розлився по сторінках.

Зачіпало нас і те, що всі ці люди, без сумніву, патріоти недопечені, недоварені, з комсомольським або навіть партійним пушком, люди, що несли в собі і на собі наліт совєтської ідеології, що тільки в місцях ув'язнення нашвидкуруч стали дозрівати в національній свідомості і політичному вишколі, люди, що, фактично, не принесли з собою в ув'язнення серйозного багажу, зробили справу: поставили наше національне питання перед світом.

Однак, про це ще буде мова, а тепер про Михайла Гориня. Цей середнього зросту чоловік, великоголовий, кругловидий, з проникливим поглядом, з першого ж слова нашої розмови, вхопивши мене у свої руки, ніби обмацав і захотів усього розкласти мене і збадати. І хто я, і де працював, і чим займався, і за що сів. Ситуація моя була програшна ще й тим, що я не був у таборі, що тільки-но з'явився, що таки у всьому поступався своєму співрозмовникові. Повинен зазначити, що Михайло Горинь – людина, непересічна своїм розумом. Бо хтось може закинути його непорозуміння з тим-то, якісь амбіції в такому-то пляні, гоноровитість щодо когось, або довгу образу з дрібниць, але розуму, навіть великого розуму, й аналітичних здібностей у нього ніхто не забере.

Ось він і взяв мене у свої пальці, я постиг його і пішов з протилежного: я чорнороб, я шахтар, понівечений травмами, але на ниві українознавства. і, як це буває в людей однієї професії, почалися у нас екскурси в знання. В той час знання у мене були свіжі. Я попередніх десять років самодіяльно займався бібліографією під керівництвом такого спеціаліста, як Федір Максименко, тож заімпонувати тими знаннями було не трудно. А потім я розповів про Український Національний Фронт, що видали шістнадцять чисел журналу "Воля і Батьківщина", що мали розгалужену мережу по Україні, окреслив зміст журналу, "Тактику УНФ", програмні документи, "Меморандум на ХХ-якийсь там з'їзд КПСС", численні акції, і хоч все воно ще виглядало якось неймовірно, бо, крім усього, я ще виносив на прогулянку по кілька пайок не з'їденого мною хліба (чи чувано таке?), але через кілька днів мій новий знайомий повірив, відкрив мене, прихилився до мене, і я тішуся, бо наша дружба давно перемахнула через десятиліття.

Так, на цьому місці я можу без похвалання ствердити, що з усіх організацій, з усіх груп і поодиноких діячів ніхто не прийшов до ув'язнення з таким вантажем проробленої роботи. А на українському тлі ми відзначилися сформованою патріотичною платформою і конкретними завданнями: створення української самостійної держави. Ми не чіплялися за якісь ідеологічні постулати, не вбирали на себе якихось партійних шорів. Ми проголошували фронт і об'єднання в ньому всіх людей доброї волі, які дозріли до розуміння того факту, що дати людині свободу, права і вільний розвиток можливо тільки через створення своєї держави. Ми подавали руки людям усяких забарвлень, різних ідеологій, ми вважали, що і з цегли, і з каменю, і з блоків, і з вапна, і з багатьох інших компонентів не тільки можна, а й необхідно будувати наш дім, в якому мали і мають бути великі вікна, багато простору і свіже повітря.

Спілкування з Михайлом Горинем тривало недовго, з тиждень, а потім у мою камеру привели з карцера Суворова, і нас уже двох водили на прогулянку. Чотири місяці, Сам Суворов із себе нічого не становив. Під час війни – син полку, по війні працював комірником, прокрався, підпалив комору, й засуджений на 25 років. Після 56-го року випущений комісією. Подавав себе навіть на міністерському рівні жертвою культу, вижебрував гроші, шантажував, крутив, аж доки не посадили його по 70-й статті. Вигляд мав дуже незвичний. Як велика рахітична дитина, з набрежклим, з удаваною зосередженістю, обличчям. Дуже хотів проходити за "ненормального", і перше моє знайомство було в стилі, що він заявив мені, аби я просився в камеру, бо він, мовляв, людина психічно хвора і т.д. і т.п.

Ця людина за три роки відбула в карцері 273 доби, ще дев'ять місяців – на

пониженому харчуванні (1200 калорій) і перенесла велику кількість голодівок. Ларька він, здається, не мав ніколи.

Саджали його за відмову чергувати в камері, доповідати "начальству", вставати, брати руки назад. Майже постійно під час перевірки він сідав на парашу, був випадок, коли він калом закидав корпусному обличчя й уніформу. Він постійно писав довжелезні поеми, навіть у карцері, зазубрюючи цілі розділи напам'ять. Щоразу після карцера він писав скарги в центральні органи викривального характеру й антисоветського змісту.

Може похвального для мене в цьому мало, але дуже швидко ми з Суворовим "зіспівалися" настільки, що потім із табору він писав мені і з великим трудом передавав до в'язниці. І замість того, аби мене тероризувати в побуті (з такою метою його підсаджували до Михайла Луцика, Ігоря Огурцова та інших), я жив доволі стерпно. Можливо, під його впливом почав писати тюремні вірші. Звичайно, в нашій "співдружності" він домінував, на мої вірші дивився зверхньо і на мене – також. Пізніше, як ми зустрілися в загальних камерах, він зі здивуванням сприйняв повагу, з якою до мене відносилися в'язні, але, відразу пристосувався і дряпався по мені на поверхню зі свого деградованого стану.

На п'ятому місяці мене перевели з першого корпусу на третій, в 29-ту камеру. Тут я застав Святослава Караванського, Едуарда Кузнецова, Ігоря Огурцова, його сподвижника Садо, Івана Кочубея.

Не можу сказати, що мене зустріли дружньо чи, принаймні, прихильно. Караванський на горішніх нарах працював над книжками. Він майже не звернув на мене уваги. В спілкуванні дуже рідко брав участь. Працював він дуже багато. Майже без передиху.

Мною "зайнялися" Огурцов і Садо. Оскільки рекомендуватися доводилося своєю справою, то виявилось, що ми стоїмо на цілком протилежних позиціях. Ігор Огурцов, за освітою орієнталіст та філософ, (здається філософського факультету йому закінчити не вдалося), виспортований, завжди підтягнутий, з внутрішньою і зовнішньою дисципліною, справляв враження вивершеної особистості. Судження його були категоричні, безапеляційні і майже не дискусійні. Знання в нього фундаментальні. Всяке питання, яке він брався висвітлити, подавав вичерпно. Чи то з ділянки філософії, чи історії, чи літератури, чи воєнної справи. В той період у Володимирі людей освічених було чимало, але в моїй пам'яті Ігор Огурцов залишився найбільшим ерудитом. І ще він здавався мені прототипом Андрія Болконського з "Війни і миру" Толстого: чесний, гордий, непідкупний, завжди в собі, недоступний для принагідного спілкування.

Перша наша зустріч, зустріч полюсів, викресала вогні і мала лягти між нами безоднею, але, най це зробить нам честь, – ми переступили через наші політичні позиції й домовилися на коректні стосунки, тюремну солідарність, і, як виявилось в майбутньому, ближчого від мене у в'язниці він не мав.

. Суперечка наша полягала в тому, що Огурцов, по батьковій лінії українець, нащадок Марка Кропивницького, не визнавав українців як окрему націю, не визнавав за нею права на самостійне існування. Не визнавав за нею самотності її культури, літератури. Навіть на Шевченка він дивився очима Віссаріона Белінського. Так само він сприймав й інші неросійські, але підросійські нації і народності. Він виходив з великодержавних російських інтересів. Прибалтика бути самостійною (за його

поглядами) не могла не тому, що це ще не сформовані нації і т.ін., а тому, що ніхто не має права ослаблювати Росію, закривати вихід у Балтику чи відкривати вхід до Росії через балтійські ворота.

Огурцов засуджував советський уряд за договори з Іраном, за політику на Балканах. В першому випадку треба було втримати вихід в Індійський океан, у другому – простягнути свою владу і впливи.

Хоч кількома словами мушу спімнути про "Всеросійській Соціально-Христіанській воєнний союз osvobodhennia narodov", творцем, теоретиком та ідеологом якого був Ігор Огурцов.

Напевно, світ уже знає про цю організацію від Вагіна, Аверічкіна чи інших. Я можу говорити на підставі розповідей Огурцова, Садо, Бородіна.

Організація була дійсно створена на військовий зразок, члени її християни, а здійснити свій плян вони намірялися через захоплення Кремля силою зброї. Була розроблена структура організації, програма, тактика, все це було зашифровано, як і записані члени організації. Шифр зберігався у Аверічкіна.

При провалі мужністю і стійкістю відзначився хіба Огурцов і деякою мірою Садо. Про останнього можу сказати, що в справу він не вірив. Будучи асірійцем за походженням, натуралізований в Росії, він мав у собі комплекс пристосуванства і, в даному випадку, вмів, крім ідеї, викроїти для себе і матеріальний зиск: треба було продати фамілійні діаманти і т.д. і т.п.

Завдяки моїй вродженій комунікабельності, ми з Михайлом Садо були відкритими у розмовах. То коли його возили 1968-го року в Лефортово, він розповідав (здається, тільки мені) про повторне слідство.

Судячи з того, як він повів себе в таборі і які чутки про нього ходили, то якраз тоді в Москві його завербувало КГБ. Ще тоді сказав мені Огурцов: "Мені тепер залишилося хіба що обгорнутися прапором і померти".

Справа Огурцова мала розголос., але в'язні, в основному неросіяни, ставились до неї неприхильно, якщо не вороже. Іронічно називали Огурцова та його сподвижників "Тімур і його команда".

Ігор Огурцов розумівся на поезії, сам грамотно написав поему про Петроград, розділи з якої мені читав.

Про Садо ще щось сказати не можу, бо невдовзі він написав заяву, і його перевели по половинці в табір. Тюремного терміну він мав три роки, а Огурцов – сім.

Особливо хочу зупинитися на постаті Едіка Кузнецова. Надзвичайно колоритна фігура, і, безумовно без нього ГУЛАГ 60-70-х виглядав би бідніше.

Цей приземкуватий хлопець, трохи зсутулений, з холодними сірими очима, сприймався ніби кам'яна шпичаста брила. З ним не можна було не рахуватися, йому не можна було не поступитися місцем, його не можна було не слухати. Ми лежали на нижніх нарах голова до голови і так у позиціях коней, що пасуться, "травили баланду" цілими ночами.

Дитинство в нього було трудне. Мати Зінаїда Василівна за соціальним положенням займала в суспільстві чи не найнижче місце. Про батька він навіть не згадував, мабуть, рано помер. Мати росіянка, і єврейського в Едікові було хіба що виражена зовнішність і небуденні здібності до науки. Коли він поступав в інститут, то симулював приступ апендициту, аби мати хоч кілька ситих днів після операції для підготовки.

Десь на другому курсі він увійшов у самвидав, а в ході слідства його звинувачували в спробі організувати замах на Хрущова. Тут його шляхи переплітаються з шляхом Аліка Гінзбурга та Галанскова. З балкону квартири Галанскова мали стріляти по Хрущову. Едіку в 1962 році дали 7 років особливого режиму, він навіть кілька років відходив у полосатій робі, аж поки експертиза не встановила, що балкон квартири Галанскова виходить на подвір'я, а не на вулицю. Однак Кузнєцова не звільнили, а тільки особливий режим замінили на суворий. До в'язниці він приїхав за активність у таборі, і, треба признати, що школа в таборах не пропала даремно. Він самотужки оволодів англійською, від мене за кілька місяців освоїв ази польської.

Повинен визнати, що в 1969 році Едік був у полоні російської культури Бердяєва, Соловйова, Цветаєвої. Я, здається, чи не перший відкрив йому інший смисл. Смисл бути не взагалі людиною, "общеросом" з розмитими берегами. Я цілком щиро і свято був переконаний, що бути членом панівної державної нації – радість невелика, що куди величніше належати до народу гнобленого, переслідуваного, нищеного. Належати і стати на його захист, понести себе в жертву.

В Едіка Кузнєцова чудова пам'ять. Він тепер у зовсім інших умовах і з зовсім іншим змістом міг би пригадати, як я його наспігував своїми націоналістичними переконаннями, знаходячи відповідний для нього єврейський ґрунт. Я вірив, я не сумнівався ні на хвилю, що в такої діяльної і прагматичної натури проріжеться крізь нашарування чужинецьких впливів голос предків. Я знав, що як тільки той голос заговорить у ньому, то він стане справжнім сином свого народу.

Не суди мене, дорога, що я нібито похваляюся і приписую собі аж забагато, але ж бо як людині не шукати правди, як не стверджувати її, як не тішитися своєю правотою? На прикладі Едіка Кузнєцова, на прикладах українських демократів, неомарксистів, неолєнінців і прочая і прочая, які сідають з отою і ще іншою кашею в голову, й аж у таборі дозрівають, доростають до цільності, я переконуюся в істинності ідеї, яку передали мені мої попередники, яку я проніс через своє життя.

Міг Едік стати просто советським дисидентом. Міг і мав право відчувати в собі голос матері-росіянки. Але потреба в патріотах єврейського народу більша, шлях жертвності тут величніший, і шанси більші.

У 1969 році Едік Кузнєцов вийшов, одружився з єврейкою, організував захоплення літака і втечу на Батьківщину. До року йому винесли смертний вирок, і довгі роки в Єрусалимі, під Стіною Плачу, в його честь горіли смолоскипи.

Хоч я зустрівся тут і з Караванським, але ця зустріч була фізична. При інших обставинах я відкрив цю людину і в іншому місці напишу про неї.

В 30-й камері відстукали нам чепе: за якийсь вчинок побили Кульмагомбетова. Я його не бачив і не чув навіть, але у нашому в'язничному побуті політв'язень-казах – явище поодиноке. З вищою освітою, син мулли, член партії, а відтак відмовився від кар'єри викладача історії в університеті, пішов на завод слюсарем. Справи якоїсь особливої він не мав, але в сукупності виринала особистість антисовєтська.

Після інциденту Кульмагомбетова перевели до нас у 29-у камеру.

Ось що він розповів. В 30-й камері його не полюбили за не досить вдалі дотепи, за кпини. Особливо гостро zareагував Михайло Масютко. Він дав йому відсіч раз, другий, а потім стало тісно в камері Кульмагомбетову від Масютка. Тоді

Кульмагомбетов, підібравши собі ще двох, в тому числі й Бастіса, написали на українських націоналістів донос, зокрема на Масютка. Що займаються антисоветською пропагандою, що потайки пишуть антисоветські твори. Однак Бастіс спам'ятався і видав камері Кульмагомбетова. Тоді й сталося – його побили. Вся наша камера зігнорувала Кульмагомбетова, але Кузнецов і Кочубей, які сиділи з ним раніше, знали його настільки, наскільки треба було в'яснити інцидент.

Йшлося про те, що йому в 30-й не приділяли достатньо уваги, що його теоретичні міркування не знаходили співрозмовників, а як знаходили, то лише в пляні безоглядної критики. Все це ставило його в прикре становище, і він вирішив боротися. А в боротьбі всі засоби добрі, аби тільки добитися результату. Бо чим іти з такими, як Масютко, то краще з чекістами і т. д. Цей чоловік, не дивлячись на то, що вже мав за собою кілька років таборового життя, та й у в'язниці не перший день, абсолютно нічого не зрозумів. Не засвоїв навіть елементарної поведінки політв'язня.

У 29-й камері відповідної атмосфери він не знайшов.

Невдовзі його забрали, а згодом і мене. Цього разу мене помістили у 85-й камері на першому корпусі. Там я застав Кульмагомбетова і Віктора Масалова. Масалов був відомий у таборах і в'язниці під кличкою Аденауер. Це тому, що десь у якомусь з ізоляторів ім'я цього діяча витатували йому на чолі.

Аденауер – фігура прославлена у в'язниці, пристосована для утримування божевільних в'язнів з додатково загратованим залізним пруттям вікном, аби й пальця не проткнути і шибки не збити, була брудна і просмерджена оцією напівбожевільною, а ще більше деградованою від 30-річного сидіння напівлюдиною. Це через нього адміністрація в'язниці й оперативники КГБ перепускали політв'язнів, виснажували їх нервово і психічно. Не одному в тій 85-й камері світ клином зійшовся і жити більше не хотілося. Через нього, через Тарасова (теж буйний божевільний) перепустили майже всіх політв'язнів.

Кілька місяців тому тут ні вдень, ні вночі не втихали крики, бійки.

Сюди на терор до Масалова посалили були Левка Лук'яненка. Я зрозумів, що мене вирішили пропустити через божевільного – чи то вже за якусь провину, чи з прицілом на майбутнє.

Можливо, й за провину. Якраз перед тим до Владимирської в'язниці приїхав майор Ільїн з Івано-Франківського КГБ, аби поговорити зі мною: чи я, людина хвора і виснажена, не погодився б роззброїтися і піти на змову з советською владою. Причому майор заявив, що ми земляки, що після війни він був начальником НКВД в Болехові.

– Знаю і розумію, чого кімната наповнена трупним смородом. Ви вбивця. Це оці ваші руки обаgrenі кров'ю моїх братів і сестер. Це ви нівечили невинних, вивозили на явну загибель у Сибір старих, малих і беззахисних, – я випалив по ньому із найтяжчої своєї артилерії. Я піднявся над бруствером і подався грудьми на чужі багнети.

– Плохо ти кончиш, Красівській.

– А ви легко? Під периною? То ті тисячі повбиваних, замучених і замордованих підійдуть до вашої смертної постелі і своїми мертвими руками душитимуть вас, що ви будете тисячу (пропуск у рукописі – Ред.) умирати, ви захочете вмерти, а не зможете.

Я говорив з ненавистю, з поривом, я вклав у свої жести й міміку всю безвихідь нашого національного питання і той нерозумний бунт, який веде підневільного на явну загибель. Звичайно, про якісь логічні переговори чи торг, розмінною монетою і товаром в якому мало би бути моє життя, моя воля і особистість, мови бути не могло.

Того всього в мені не було.

І тепер 85-а, Масалов та цей Кульмагомбетов на додаток. Звичайно, я не мав найменшого бажання потурати Масалову. Я згадував свою молодість, свої 20 років, чужину (пропуск у рукописі – Ред.) в Єрцовському управлінні, дикий розгул у злочинській зоні і ті роки в постійних бійках. Допомога прийшла несподівана. Кульмагомбетов у слухний момент поміг, і Масалов знидів. Правда, була перекинута параша (коронний номер Масалова), але тепер уже командував Кульмагомбетов, а Масалов чистив камеру.

Перекреслюю події в 30-й і 29-й камерах, наближаюся до Кульмагомбетова чи, власне, даю йому можливість проллятися на мене своїм дощем. Свого часу я прожив у Казахстані в Караганді 5 років, але в промисловому місті, в конгломераті різних народностей я не мав можливості проникнути в святая святих прагнень і стремлінь казахського народу. Єдине, що було незаперечним – казахи, з'єдинені особливим почуттям своєї національної відрубності, нізачо і ні в яких обставинах не ототожнюють себе з іншими націями. Тримаються себе, стоять за своїм, за собою і дуже зручно використовують у своїх хоча би практичних цілях совєтську систему і партію.

Насправді ж Кульмагомбетов не був ні дурним, ні неосвіченим, і аж ніяк не підлим. Ми, українці, бідкаємося і ламаємо руки над своїм підневільним становищем, над асиміляцією, над приви́дом національної заґлади. Ми маємо масу серйозних проблем, але вони в нас такого характеру, що йдеш за них на боротьбу з надією на перемогу хоч у перспективі. Гарячі серця і буйні голови згорають і падають, і в тому процесі є великий смисл, сам процес є виразною екзистенцією народу. А від свідомості оцього казахського патріота повіяло на мене чорною меланхолією.

Така величезна територія і – три мільйони казахів. Така багата земля і ніякої можливості користуватися нею. І понад усе – патріархальний спосіб номадного життя (пропуск у рукописі – Ред.), і повинь, і нашестя чужої культури. Вже тепер четверта частина населення не казахи, а далі? Яка перспектива? У нас нема розуму, який би придумав конструктивний модус національного стремління казахів. Історичні обставини склалися так, що національно свідомий казах не має як стати на боротьбу. За національні права? Але ж бо при наших мінімальних потребах ми їх майже маємо. Розвивати культуру, мати свою адміністрацію і т.д., щоби обслужити собою 12 мільйонів населення, а ще до того ми пастухи і далеко нижчі в своєму розвитку від наших завойовників і пришельців – ми фізично не спроможні.

Ставити питання про суверенність, про незалежність – нереально. Отож; бачите, я не гірший з казахів. Я пішов, утратив усе, але себе не знайшов. Хіба влитися в загальнодемократичний рух, за загальнолюдські ідеали, що я й робив, але і тут мені не пофортунило, бо я занадто казах, бо я азіят, "человек, не научившийся как следует стоять", як кажуть росіяни.

Десь у якийсь момент Кульмагомбетов признався мені, що він у 29-й камері написав на мене донос, що в ньому охарактеризував мене як особливо лютого на совєтську владу, особливо небезпечного ворога і порушника тюремного режиму. Він уже переді мною не фрондував своєю взаємністю. Не знаю, чи він признаючись очищувався, чи, може, у своїй гордості стверджував себе таким, як є, але мене заінтригував дуже.

– Але як Ви могли? Звідки і як Ви оцінили мене? Перепрошую, це для мене втішно. – Я так і сказав йому, що вважаю це за особливу честь, що до цього прагну.

– Я знаю, як цінують Вас Ваші земляки, а потім – Ви чи не єдиний з них, у кого ясно в голові.

– Ви явно їх недооцінили

– Дай-то Бог, но...

Свого часу Едік Кузнецов говорив мені, що від мене першого сприймає ідеї українського націоналізму як щось позитивне, загальнолюдське.

Позавчора отримав листа від Стефи Шабатури, в якому, бачу, їй дуже прикро з приводу нашої найновішої еміграції. Звичайно, йдеться про Валентина Мороза. З-за кордону на всі лади лунають ламентачії: ах, він того в руку не поцілував, перед тим не розшаркався, а того образив, а там не дипломатично себе повів, а розлучився з дружиною, а зійшовся з якоюсь іншою та знову розійшовся, а тепер ще раз з іншою зійшовся, а ми старалися, а ми помагали, а скільки пакунків вислали, а надіялися і т.д. і т.п.

І мені прикро. Найперше прикро, що він образив Раю, людину прекрасну, добру, розумну і щиру. Образив ту, яка своїми руками винесла його до слави. І ще таким брудним прийомом. Це вже мені за нього прикро.

Ще мені прикро, що він, вознесений долею, не використав своїх можливостей, не запоміг нашу справу на міжнародній арені, а якоюсь мірою навіть і зашкодив їй.

Мають десь там претензії ідеологічного характеру і до Плюща, і до Григоренка, і до Світличної, і летять розчарування від громад на рідну землю, як крижане листя з промерзлого дерева.

Олено, не картай мене, що так далеко відбився від червоної нитки своєї розповіді, але не в часі, а в проблемах я вирішую себе тут для Тебе. І оце питання, що нас роздряпало тепер з Валентином Морозом, було актуальним во всі віки і не зійде в небуття, в царину теоретичних міркувань, доки рід людський екзистує.

Людина споживає. Хіба в цьому найглибший її смисл? Споживає хліб і воду, споживає своє оточення, споживає свої ідеї, все-все споживає. І відповідно до того затягає її в те чи інше русло діянь. І переважно стурбована сьогочасністю. Майже утилітарно. Тільки в часи великих зрушень, воєн, національно-визвольних боїв вона ніби відривається від сьогочасности і творить для перспективи. Досить тільки затихнути загальному піднесенню, втратити перспективу на влаштування свого через загальне, як загальне занепадає, а особисте вростає корінням в життя і проростає.

На прикладі національно-визвольної боротьби українського народу воєнних і повоєнних літ ми можемо ствердити і великий порив, і велику відданість ідеї, через яку люди хотіли влаштувати себе, і, що вже не таке рядове, – чесність, велику загальну чесність, з якою ті маси народу через табори й тюрми пронесли ту ідею, за яку боролися.

Але настав час, що через ідею самовизначення нації людина втратила надію утвердитися для простого, нормального споживання. І людина осіла на камені невинності дійсності і стала проростати. Не змаліла в своєму патріотизмі, не перемінилась у своїх поглядах, ідеях – вона кожна для себе стала на ґрунт споживання.

Однак народ не влаштований. Незалежно від влаштованости кожної одиниці зокрема, в чомусь полягає невлаштованість нації, і нема особистости мислячої, аби хоч вряди-годи та свідомість не підходила до неї. Але перспективи нема, і людина не посягає. Створюється враження, видимість стабільности, ніби й проблем не стало і все

врівноважилось.

Ні, живий організм (тільки таким є нація) постійно в русі, у ферменті. І цілком нормально, що з того майже непомітного ферменту виникають на поверхні бульки.

Ти бачиш, Олено, я вжив Твій вираз. Ти про одну людину сказала – булька. Так, так, всі ми, що якоюсь мірою виринули на поверхню процесу – бульки.

На кожного зокрема я пальцем не хочу показувати, але раз уже зайшла мова про Валентина Мороза, то проаналізуй його в усіх аспектах.

Погнало його в процес, взяв він на свої плечі навантаження – честь йому і слава, але я знаю, наскільки далекий від досконалости був він під час слідства. Приватне його життя Ти знаєш краще від мене, і воно також не на висоті.

Сів він другий раз. Він написав високоталановиті твори. Він приспішив або зміцнив загальнонаціональний фермент, і, здавалося, на нашому горизонті виросте фігура, вогняний стовп, на який повернеться народ і піде. Нічого не сталося, хіба що в особистому плані наш герой вирішив потягнути за собою великий шлейф. Шлейфа не вийшло, але вплутати у свою орбіту кого тільки можна було, – він вплутав. І лишив після того у тих людей і у втаємничених гірку осугу.

Наші земляки за кордоном, дивлячись на наш горизонт, дивлячись неуважно, по-аматорськи, побачили. Побачили на фоні інших чи, скоріше, – інших не помічаючи, Валентинову бульку. Побачили і роздули її. До того роздули, що булька повірила, що вона велика Булька. То що хочуть?

Сотворили собі кумира, та й мають. А тепер він їм не підходить, він сякий, він такий, і вже діють в іншому напрямку: намагаються тінь від тої великої бульки накласти на всіх нас.

Дорогі мої земляки. Не жалійте за тою допомогою, що ви надсилали жінкам і дітям нашим, подвижникам і страдникам. Кожний, хто сидить, включаючи і Валентина, сидять чесно, мужньо, стійко, і тих терпінь та злигоднів ніякою матеріальною допомогою не виміряєш.

Олено, моя велика розрадо, опоро моя найнадійніша. Нема в мене перед Тобою неправди чи замовчування хоч на макове зерно. Але знаєш мої напливи і мої незагоєні рани. І не бери мені за зле, що вчора понаписував за ті бульки. Аж ніяк не хочу змаліти сам у Твоїх очах і не хочу, аби маліли ті, хто на передньому краї сьогодні в боротьбі за наше національне утвердження. З гідною подиву стійкістю ті люди випльовують своє здоров'я в невірогідно жорстоких умовах, у голоді, у холоді. Тратять своє життя, тратять від себе безповоротно, страждають, страждання їхнє помножене жінками, дітьми, родиною і тою свідомою частиною народу, якій доля нації не байдужа.

Але ж мені постійно всміхається, мене манить, моя блакитна мрія: підняти наш рухливий авангард до вершин людської духовної ємкості. Аби кожний поніс себе по своїй подвижницькій дорозі, як загальний смолоскип, і аби через кожну особистість засвітилася наша буденної необхідності ідея.

Наскільки сягає думка в історію революційної боротьби в Російській імперії, бачимо, як з українського ґрунту виходять Лизогуби, Желябови, Степняки-Кравчинські, як вони несуть себе на жертвовник свободи, поманені чимось величнішим, осяжнішим, і як наша на сьогоднішній день, хай і перехідна, але найсвятіша ідея, ідея національного визволення, постійно програє перед тим, що стоїть щаблем вище, що охоплює більший загаль.

Якраз нині знову стикаємося з тим самим феноменом, що навіть у пляні

правозахисному ми своїми проблемами місцевої специфіки, як висловився Сахаров – локальним націоналізмом – ніби звужуємо себе в загальнолюдському плані. Маю вперту думку: біда наша в тому, що ідея не засвітилася через особистості. Суспільність наша і тут, і за межами чекає на прищестя. Чекають, бо у своїй масі нездатні опромінити ідею і навіть у своїх стараннях підняти, спопуляризувати її; і натягують цю ідею на свій копил змалілою або спотвореною, і навіть карикатурною.

Поглянь, як круто зійшла зірка Івана Дзюби. Йому дав Бог і талант, і темперамент. У своїй праці "Інтернаціоналізм чи русифікація" він мисленням наблизився до відповідного рівня. Ідеї його ще не доношені, не видзвонені, але й за те вхопився зголоднілий люд. Однак Іван Дзюба не вистояв. Цього орга, як це може здатися невірогідним, загребла сіренька курочка, його дружина Марта. Не в Іванові, а в ній корінь зла і трагедія непересічної людини. Вона погасила його полум'я заради свого споживання, аби не втратити чоловіка, аби не бідувати, аби не страждати.

Свого часу, у 8-й камері на другому корпусі, ми з Левком Лук'яненком та Михайлом Горинем сиділи над Дзюбиным відреченням в "Літературній Україні", журилися кожен по-своєму і спільно разом. Я написав "Притчу. (Іванові Дзюбі з приводу його відречення присвячую)" і прочитав тут же. Левко мене обняв, а Михайло признав мою думку і позицію необдуманною, занадто прямолінійною і навіть шкідливою. З Михайлом сперечатися трудно. В нього мозок компактний, думка послідовна і методична, я ж увесь зі спалахів і мені трудно дочекатися не те що логічної фрази, а речення, слова. По Левкові, а він сидів стриманий, мовчазний, я зрозумів, що загальмувався (пропуск у рукописі – Ред.) і зараз же вибачився, однак кількаденна дискусія внесла ясність у справу.

Я гарцював на коників на широкому тракті героїчного ентузіазму, якому я в ті роки був відданий, я трубив у сурму, а десь на горищі сіяло для мене чисте, безплямне моє велике Сонце. Ідея.

Михайло бачив свого друга Івана Дзюбу, інших своїх сучасників, гадаю – самого себе і ту складну ситуацію, з якої зродився рух шістдесятників. Він сам був шістдесятником і, хоч спадково належав до національно-визвольної боротьби повоєнних років, мав у собі основні риси свого руху: не порушити законів, діяти легально, відкинувши організовану форму, ідея або не визначена або, вірогідніше, десь там, на другому поверсі, бути інакшим і навіть за Червоною ширмою мати своє сонце.

У відповідному місці я детальніше зупинюся на цих питаннях при зустрічах і з Горинем, і з Лук'яненком, і з Масютком, і з Кандибою.

А тепер закінчу думку, проілюструвавши ще феномен іншої ікони – Валентина Мороза.

Це перед ним на обрії виходив Святослав Караванський. Йому приділили немало уваги, і він зі свого боку видобув із себе немало енергії. Найперше розкрутився на критику, а відтак на нову статтю і новий термін. Видобути з себе стільки енергії не кожному вдається, і Караванський в тому відношенні майже неперевершений. Однак, у вираженні свого таланту він не заімпонував. Не було ні в його віршах, ні в публіцистиці проводу.

Провід виявився у Валентинових статтях "Репортаж із заповідника ім.Берії", "Серед снігів", "Мойсей і Датан", "Хроніка опору".

Перший термін Мороз отримав нізащо. Мабуть, йому й самому трудно було зрозуміти, за що його засудили, бо ні в що він не вступав, нічим особливим себе не виразив і на слідстві ні хребта, ні своєї особистості не виявив. Але дали йому "за компанію" чотири роки й відправили на велику науку.

В кінці 1967-го й на початку 1968-го року возили його на "промивку мозків" в Україну, але зговору з комуністами не сталося. Зате рік свободи був роком його великого посіву. Не організаційна діяльність, не проповідництво, а саме перо піднесло його на щит. Він написав, а Рая показала це світові – і Валентина Мороза признали.

Зустрічі мої з Валентином у 1972 році на II-корпусі в письмовій формі, а відтак через безпосереднє спілкування не мали якогось особливого значення. Крім того, я був під впливом зарезервованого ставлення до нього деяких політв'язнів.

Але статті його відкрили мені великий талант, ідейно і політично вивершений, близький мені за духом і недосяжний у такому здібному самовираженні.

Мабуть, і зі мною сталося те, що сталося з іншими. Я побачив його на горизонті.

А як його виміняли, я втішився за себе, за нашу справу, за наш народ. Один Господь налив дорогий напій в брудну посудину. Мороз за кордоном повів себе негідно. Те, що він звинуватив Раю у співпраці з КГБ – низьке і підле, й сьогодні в Україні нема людини, нема в нього друга, аби не наплював у його сторону.

Підсумовуємо: останні 20 років українська справа сконцентрувалася на двох постатях, і обидві виявилися, м'яко кажучи, не на висоті. І в тому, і в тому випадку було все: талант, добра воля, наснага, однак не було того великого, єдиного, що робить людину людиною, того, що примушує її перерости себе і своє споживання й принести себе в жертву, аби людство ступило крок далі на шляху свого шляхетного вдосконалення. Не було того, що примусило Ісуса піти на хрест, Яна Гуса згоріти, Махатму Ганді палати ціле життя, а Мартіна Лютера Кінга підставити своє чоло під бандитську кулю.

У тих двох, на яких я сконцентрував свою увагу, і в яких кидаємо камінням, того не було. Але в кого є?

Я озираюся, знаю всіх, хто на передньому краї, і по землі постійно ходжу ніби із засвіченою ліхтарнею і пальцем показати не можу, але чую своєю підсвідомістю пробудження людини в нашому суспільстві. І хтось знову вийде на обрій – і цього разу справжній!

На протязі всіх моїх п'ятьох з половиною років у Владимирській в'язниці я перенасичувався чужим болем. І в мене було невесело на душі. В кожному листі дружина виливала свої жалі і свою невлаштованість, діти росли сиротами, але це не йшло ні в яке порівняння з тим, що кожен день передавалось мені від в'язнів. Задумані, похилені, зажурені, виснажені постаті. А очі! В декого, здавалося, кров'ю плакали.

Мабуть, і, як показало життя, таки справді пересадно я думав, що це моя фінішна дорога, що відбутися такий довгий термін непосильно, ото ж я і видумав собі шлях героїчного ентузіазму, а винайшовши його і вийшовши на нього, я не пішов, а побіг. Бракувало дихання, але я про це не дбав. Мені здавалося, що фініш ось, за поворотом, а до повороту сил повинно вистачити.

Але просто бігти мені не хотілося. Я був занадто в розквіті і в дійсності здоровіший і сильніший, ніж мені самому здавалося. Моєю бідою були завжди, а тут особливо, мої алергени: цибуля і планктон. Ніякої страви з цибулею, а нею

приправляли і бурду, і каші, і навіть ту ріденьку бульбицю, яку інколи давали. І чим більше слабнув мій організм, реакція на алергени зростала. Деколи в страві й близько не було цибулі, а я й ложки проковтнути не міг.

Мабуть, звідси й почалася моя симптоматика психічного захворювання. Я не їв нічого вареного місяцями, на одній пайці (500 грамів), на 15 грамах цукру і ларьку на 2 крб. 50 коп. в місяць. Постійною моєю вагою були 52 кг чи в тих межах. В критичних періодах виснаження мене обкидувало прищами, і медицина рятувала мене уколами.

Місяці переходили в роки, в мені відкрилися нові захворювання, почастишали приступи стенокардії, хронічний гастрит додав до себе виразку шлунку, дав себе чути пошкоджений в шахті хребет, знову почав налягати на ліву ногу. Я помножив собою число і чергу за посудиною на воду з марганцівкою для хворих на геморой. Від тюремного сажуху і махоркового диму боліла голова.

Головне, не було можливості прикласти до чогось конкретно рук. 1967-й і 1968-й, навіть першу половину 1969-го року не можу назвати активними. Голодували індивідуально, з різних причин і мотивів, сиділи в карцерах за різні "порушення" режиму, а в основному – хто на роботу ходив, хто від неї відмовився з принципу, скніли за вивченням мов, студіюванням філософії, історії, літератури.

А для себе я таки знайшов конкретну роботу. Я став писати вірші. Не з покликання, не тому, що в Пегаса свербіли крила. Я захотів, я намірився перетопити тюремні страждання в слово. і працював, не знаючи спокою ні вдень, ні вночі.

У 1968 році я прочитав дещо Караванському. Він схвалив, сказав готувати для передачі на волю.

Вирисовувалося щось реальне, і для мене відкрилися нові можливості. Ось де я ще раз вдарю. В мене відкрилося нове дихання, заграли сурми, але тільки не в поезії.

Михайло Масютко, якому я при зустрічі в якійсь з камер прочитав, розвів руками: "Я вас не пізнаю. Таж то занепадництво". А по якійсь надумі: "... Але повинен вам сказати, що так ще ніхто не писав".

Ти знаєш краще Анну, його дружину, з якою товаришувала в ті роки. Михайла менша (пропуск у рукописі – Ред.), але я не можу обійти цієї людини. Життєвий шлях його досить переплутаний, потерпав він і раніше за свої переконання, але писав грамотно і вірші, і новели, а політичні статті, в основному, спричинилися до його ув'язнення. Мав він шість років суворого режиму, *але в* таборі місця не загрів. Його ізолювали в критій.

Я ставився до нього з повагою, бо і знань йому не бракло, і світоглядом своїм був він завершений. В той час, а, напевно, й раніше, він мислив себе національними категоріями, і ставало тільки незрозумілим його місце серед шістдесятників. Йому б десь підпіллям керувати або, в крайньому випадку, в нашому Українському Національному Фронті.

Пишу про нього так відкрито тому, що ні перед ким з в'язнів, ні перед оперативниками він своїх поглядів не приховував, як для нікого не було таємницею, що, поза складанням словника есперанто, він, практично, нічим іншим не займається.

Сама знаєш, що, вийшовши на волю, він пішов на пенсію.

Мені не хотілося бути занепадником. Навпаки, я хотів, аби мене трактували людиною, сповненою ентузіазму, готову в кожний момент піти на передній край з

чимось твердим у руці. Але порадити з собою я не міг. Тільки я починав шикувати рядки, дути в сурми та брязкати латами, як моя муза покидала мене, і те, що виходило, примушувало мене червоніти.

Знову після дуже коротенької передишки мене забрали на ізоляцію. Спочатку на перший корпус, а відтак на другий. Зі мною харків'янин, льотчик-втікач Піщаний. Згадую про нього тільки із-за необхідности, бо, як виявилось пізніше, він співпрацював з опером, і через бійку і дворазове голодування я спекався його.

Проте, на Тебе чекає тут дуже цікава сторінка. Я розповім Тобі про мою зустріч і знайомство з Твоїми великими приятельками Катериною Зарицькою, Галиною Дидик та Одаркою Гусяк. А тоді це були єдині в'язні-жінки на весь Владимир, жінки, овіяні тюремними злигоднями на протязі двох десятиліть, героїні, мучениці – і ще більше: це були наші українські патріотки. Таким не могла похвалитися ні одна нація.

Нас з Піщаним завели до 31-ї камери II-го корпусу. Цей корпус – весь з малогабаритних камер. По 8 квадратних метрів. В кожній по двоє нар, але при бажанні можна поставити і треті. Весь низ корпусу, підвальне приміщення з низькими овальними стелями і густозагратованим вікнами, що тільки верхньою частиною здіймалися над землею і впиралися в стіну прогулянкових двориків, вважалося найгіршим на всю в'язницю. Режим тут був найсуворішим, і тримали тут найгірших і за кару.

Дальші поверхи: з одного боку лікарняні палати, з другого – для ізоляції.

Я потрапив на ізоляцію під індивідуальну опіку сексота Піщаного. Гадаю, що таки хтось доніс, що я "сочіняю антисоветчину" .

Але я у своїй завороженості і пробиванні клином до наміченої мети був далекий від підозри щодо свого співкамерника. Вже наступного дня жінки, йдучи з роботи, вітали мене через прозирну, а прибибираючи перед відбоєм коридор, були під моїми дверима і просунули записки, а згодом наглядач приніс молоко, пайки білого хліба (вони були на лікарняному).

Катерина Зарицька народилася в Коломиї в сім'ї відомого математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького. В 1935 році вона притягалася до суду по справі Перацького, дістала шість з половиною років і звільнилася з в'язниці в 1939 році. Десь у цей час вона вийшла заміж за відомого вже тоді політичного діяча Михайла Сороку (до речі, я сидів з ним у 1949 році на Лонцького у Львові). У 1940 році її посадили совети, а в 1941-му звільнили воєнні події.

1945-го року її арештовують, але вона тікає з Чортківської тюрми і керує підпіллям на Львівщині.

У 1947 році її арештовують, при арешті вона вбиває майора червонопогонника, сидить під слідством (Львів–Київ–Москва) п'ять років, до 1952 року. Тоді їй дають 25 років тюремного ув'язнення. Тримують у тюрмах Верхнеуральська, а потім у Володимирі в суворій ізоляції.

Галина Томівна Дидик народилася на Бережанщині, Тернопільської області в селянській родині. Закінчила агрономічну школу, а за німецької окупації тісно співпрацювала з ОУН. Після війни – в підпіллі при Шухевичу. Коли брали Шухевича в Білогірщі біля Львова в 50-му році, вона відчиняла двері, вона подала знак

Шухевичу, вона чула стрілянину й засвідчувала смерть Провідника, який, за її твердженням, застрелився.

Тоді вона ужила ціянкалій, але не померла, а її спараліжувало на два роки. Потім вона проходила як свідок у справі Михайла Сороки і північної таборової організації. Далі вона була свідком того, як продовжили другу десятирічку Юркові Шухевичу.

Відбула вона 21 рік і звільнилася з Барашево. Була в Караганді, в кількох місцях Галичини, але звідусіль її виганяли. Зупинилася на постійне мешкання в м. Хрестинівці, то на Черкащині, де придбала хатину. А ще я знаю про неї, що не так давно їй повибивали вікна, а на фіртці причепили записку з погрозами розправи.

Цікаво, що повибивали вікна і у Катерини Зарицької та Одарки Гусяк у Волочиську, Хмельницької області і теж залишили записку з погрозами підпалити хату.

Сьогодні бандити діють широким фронтом з політичним підґрунтям. Буде дуже цікаво, якби звів до купи усі акти побиття, насильства, залякування, арешти за "кримінал" патріотів. Хто за тим вирисовується? Ти знаєш? Я також знаю.

Ще про Одарку Гусяк. Вона з Трускавця, 1924-го року народження. Була зв'язковою у Шухевича. Відбула всі 25 років з виключною стійкістю і вийшла незломлена духом і вірна своїм ідеалам, друзям.

Оленочко, я перервав розмову з Тобою, відписував Євгенові Сверстюкові. Ти знаєш, як наблизився останнім часом в моїх очах цей чоловік до того рівня, коли душі споріднюються і зливаються в гармонійному звучанні. Однак, не пролялася моя мова радістю спілкування на папір, як це було раніше. На заваді стала тінь Петра Розумного. Ти його повинна припам'ятати. Він був у Тебе на вечері під Новий рік. Поважний, з добротою в очах. Ти ще ним передавала якісь речі до Івано-Франківська Василевій сестрі. Разом зі Славком Лесівим вони пішли доночувати до Михайла.

Ось цей Петро, дружба і взаєморозуміння з котрим у мене були великі, поїхав до Євгена в його бурятське заслання. Ото ж його в минулому місяці заарештували, відразу після того, як він поїхав з Моршина додому. Але не про це мова. Справа в тому, що він передав мені цікаві речі з міркувань Євгена. В основному вони зводяться до того, що сьогодні на арену громадського помислу вийдуть молоді активні реалісти і т.д. і т.п. О Боже, так, як у казці: вийдуть з моря сім богатирів. . .

Я не написав Франкове:

Супокій святеє діло
В супокійній часи,
Та сли в час війни та бою
Ти зовеш до супокою –
Зрадник або трус еси.

Але без Франка не обійшлося, власне, без його "Івана Вишенського". І про Вишенського я не написав Євгенові. Одне тільки речення, але ж бо з самим Вишенським у мене вийшла розмова. Ми сиділи з ним у його печері, вкриті передрентвілим цундром, брудні, раз на день нам опускали в кошику хлєпанки. І покліяли ми, і помолилися, і розпогодилися, і вознесилися душами над (пропуск у рукописі – Ред.) земною, і від спокою аж у голосницях загупало.

І перестали мене пекти мозолі, і геморой не кровоточив, і ні разу не захотілося пальцем у носі подовбати. І я знав, що досяг вищого блаженства, що увійшов у сферу Царства Божого на землі, і ніщо земне мене не хвилювало. Однак несила було зупинити роботу думки. Я дивився на богоподібного Івана, на роз'їдене пилюкою посіріле обличчя, на сповщене волосся і внадився залізати в його очі. І перестали до слуху мого доходити благочестиві речі. Я порпався в намулі його душі, а що криниця була висохла, то і намул сипався крізь мої пальці. Сипалося життя праведника Божого.

І я змалів. Засвербіло в носі, я пчихнув і відразу відчув, як затерпла нога. Івана Вишенського не стало. Десь на стіні зшерхлим силуетом тьмавів його профіль, а з очей вже не текла вода.

Я розтулив пальці, і з них висипалося сімнадцять полемічних статей праведника.

– І оце все?! – закричав я вглиб печери, на стіну. – В той час, як народ лив кров! Вмирав за свою свободу! За те, аби діти жили!

А, ти відмовився від булави, бо ти душу спасав. А не було в тебе ні душі, ні нічого за душею, і лишилося від тебе не труд, не подвиг, а цвіркіт і зшерхлий силует.

Я ще дужче змалів, на порошину, і мене підхопило вітром, і понесло в хуртовину життя.

Так, я не знаю, звідки я прийшов, я не знаю, куди йду. Приблизно, як у Еклезіяста. Але не суєта суєт. Сонце, вітер, хмари, найменший пагінець трави – радість. Твій поцілунок, кохання, щастя, а стати з ворогом на прю за діло праведне – величніше від царства небесного.

Евгене, нема старости, доки я можу ворожий стріл у свої груди прийняти.

Коли тебе беруть до в'язниці, то ніби мокру душу на сибірський мороз, мозок – у консервну бляшанку, а серце, вирвавши спочатку з грудей, на ниточки знов підвісили. Жіночий плач – страшніший від китайських тортур, а діти – докором смертельного гріха сидять у тобі. Це не від слабости. Це по-людськи. Я мав того не менше від інших, але що мали ті жінки, ті, що лишилися на весь велетенський тюремний Союз одні. Тільки троє. З двома десятиліттями, а Катерина з трьома. Мозок людський здатен осягнути неосяжне, але цього я осягнути не в змозі. Нести одному в собі свою ідею, ідею не відрішення і злиття з Богом (та би ще зрозуміла), а ідею живу, ідею свободи Батьківщини, ідею розстріляну, розтоптану, обплъовану і сто разів захоронену, нести ту ідею тому, що вона єдино правильна і потрібна народові, – це навіть не подвиг. Це – великість.

Це в той час, у 1969 році (20 років, а Катерина 27, постійно у стінах, на ізоляції) вони сказали мені, що їм пропонують написати заяви з проханням перевести в табір. Але вони писати не будуть. Переведуть – добре, ні – друге добре.

Це право кожного в'язня після половини терміну писати заяву і йти на табірний режим. Я такої заяви не писав. Казали – я перший додумався до того. Ні, першими були Катерина Зарицька, Галина Дидик і Одарка Гусяк. Я тільки пішов за ними.

Я знаю, як було трудно у в'язниці мені. Знаю, що й іншим було не легше, і скільки разів до кожного з нас підкрадався з тюремного мороку відчай. Скільки разів хотілося розбити мур головою, скільки разів хотілося вмерти. Або хоч не витримати, заявити чи що. Але за кожним разом в уяві нашої виринали образи отих ні з ким не зрівняних українських патріоток.

Мій наділ – журба. І перед Тобою, для якої пишу оці свої роздуми і на чие плече в тяжкі хвилини спираюся, без зайвої скромности признаюся, що як у грудні 1945 року батько з мамою зняли зі стіни образ і поблагословили нас тоді чотирьох братів, своїх синів, на священну боротьбу за волю України, так до сьогоднішнього дня я не ступив кроку вбік. З того часу, як моїх старших сподвижників не стало коло мене, посіла мене журба. Що робити? До чого свої руки прикласти? Які методи застосувати? До яких сил і гасел вдатися? Це вже помітно було в карагандинський період. Ще виразніше – в справі Українського Національного Фронту, далі в тюрмі, коли внаслідок обставин замінив вибитий з рук меч пером.

І сьогодні я у великій журбі. Як звести свої зусилля до позитивного результату? Як відрізнити першорядне від другорядного? І якщо вже поплатитися, то аби знов у мені не виявився початок і кінець?

Ще в період героїчного ентузіазму, коли в мені і сурмило, і гриміло, я ніс великі сподівання. В особистому пляні, звичайно, я переміг, а в загальному?

А що тепер? Що принесу в сьогоднішня? І чи не з порожніми торбами прийду д'брамі необхідного?

У 95-й камері на першому корпусі я зустрівся з Гунаром Роде.

Навіть для мене, який, мабуть, нічого більше не робив, а йшов через зустрічі, Гунар був явищем особливим.

Привели його до мене вимученого, постарілого, з періодичною непритомністю. Ця людина була явно при смерті. А нічого особливого не сталося. Йому лікували зуби і під пльомби понапихали миш'яку. І він більше місяця отак гинів. Скінчився цей інцидент великим скандалом, нашими письмовими протестами і голодівками, але це й був початок нашої з Гунаром великої приязні.

Свого часу Гунар Роде вчився на біологічному факультеті Ризького університету. Але цей чоловік не міг тільки вчитися. Все те, чим він займався на стороні (а це був прояв його латиського патріотизму), привело його на п'ятому курсі до відрахування з університету. В той час, коли випихали його, справи не завели, і йому треба було ще кілька років пропрацювати водієм тролейбуса, поки не впливля вся його діяльність. Присуд – 15 років. Його звинувачували, що він намірявся викультивувати бацилу чуми і чарез водогін витруїти ризький гарнізон советської армії. А ще в нього знайшли зброю і свідків, що він мав підготовлену дорогу за кордон.

В таборі він почав з того, що в усі верстати попідсипав піску й повиводив їх з ладу, за що, до речі, працьовиті земляки Гунара мало що його не побили.

А потім – крита. І ще раз крита. За свої 15 років Гунар Роде чотири рази їздив з табору на перевиховання до Владимирського Централу.

З Гунаром сиділи ми багато разів, змагалися, хто різкіше напише протести советській владі і дуже легко голодували з різних приводів.

Пригадую, голодівку організував Ігор Огурцов з Ярославом Лесівим з приводу того, що опер КГБ вербував у сексоти священика Бориса Заливако. Гунар не мав симпатії до Огурцова, звичайно, за його великодержавні погляди, а ділити людину на різні її аспекти він не вмів, і все інше для нього було вирішене. Не по дорозі. Але підтримати треба було, то я таки взяв Гунара за горло.

– Ну то добре, я відголодую це для вас.

А сам Огурцов, знаючи ставлення Гунара до себе, сказав мені: "Гунар железный человек".

Гунар до побожності любив свій народ і свою Латвію, Легкодоступним він не був і рідко коли встрявав у розмови, але людиною був задушевною і великим мрійником. І все для нього, навіть фантазії, були незвичайного характеру.

У своїй ненависті до системи він заходив так далеко, що не визнавав ніякого компромісу навіть з простими виконавцями. Навіть з медициною, допомоги якої потребував постійно, бо здоров'я чимраз більше занепадало. Відплачували йому тією ж монетою.

Коли в нього у 1971 році був заворот кишок, то одинадцять діб його не брали на операцію. Лише під тиском співкамерників і голодівкою цілого IV-го корпусу його таки взяли, вже напівживого. Гунар Роде залишив у мені дуже приємні спогади, і хоча вже добігає десять років, як доля розлучила нас, враження не стирається, а переростає в якусь ніби подобу легенди.

Не знаю, як і благословляти тюремні порядки постійного переміщення в'язнів. Аби не здружувалися, аби не змовлялися, аби підтасовувати, підсаджувати, зводити і розводити.

Я знову зі Святославом Караванським. Надзвичайно імпонує мені цей старий каторжанин. Ніякі режими, ніякі злигодні ніби не впливають на нього. Цілими днями він на ногах, на верхніх нарах порозкладана його канцелярія. Ділитися тим, над чим працює, він не любить. Час від часу, особливо на прогулянкових двориках, він ходить зі мною, і тоді зупинити його трудно. В нього маса проєктів, списані кіпи паперів, а провідною думкою: громадський опір беззаконню, громадська активізація, боротьба, боротьба, боротьба.

І зовсім він не флегматичний і не закритий, він більше холерик, а в своїх заходах – до авантюриництва. Він не дивиться на мої вірші з позиції літературної вартости. Чи актуальні, чи достатньо ударні, чи викличуть ефект, чи вплинуть.

Встромив мені дерев'яне стило в руку, каламар, виліплений з м'якуша, і таблетку кальцекса. Тайнопис. І – на сторінках, між рядками старих журналів. Їх при побаченні можна передати додому. Те, що він розповів мені про свою Ніну Строкатову, привело мене в піднесений настрій. Використовую кожну хвилину, не ходжу на прогулянки, "заряджаю" "Іностранныю літературу". Найближчим часом має бути Ніна.

І Ніна приїхала, але Святослав погорів. Уже до камери його не повернули, прийшов черговий по тюрмі з корпусним за його речами. Мені вдалося ту пачку (!) з журналами, що були призначені додому, приховати. І затерти сліди.

Це була наша остання зустріч зі Славком. Його закрутили, розкрутили й одягли в полосату робу. Своєї черги мені довелося чекати ще два роки.

Моє фізичне виснаження досягає загрозливої межі, але до лікарів мене ані заманити, ані затягнути не вдається. Я посварився з медиками, що вони на догоду оперативникам зняли з мене II-у групу, а ті вхопилися випихати на роботу. З оперативниками я довго не церемонився, сказав, а до того ще й написав, що працю в тюрмі, підневільну, примусову, вважаю для себе неприйнятною принципово, а не з причини фізичної недуги. Головному лікареві полковникові Олені Миколаївні Бутовій написав, що її дії вважаю неправочинними, не законними, а оперативними, бо друга група призначена мені авторитетною комісією і затверджена Верховним судом Казахської ССР. Що ігнорую тюремну медицину і до її послуг не вдамся навіть тоді, коли буду вмирати.

Але стан мій справді був критичний, бо вже другий рік я на пайці, власне, на 450-ти грамах хліба і 15-ти грамах цукру, а тут ще позбавили мене ларька на місяць, то зникли з мого раціону дві пачки маргарину і вісім батонів.

Спробували було давати мені їжу без цибулі, окремо носили, але з перших же днів я відмовився, бо хоч і окремо принесли, але їжа була з цибулею.

Отут мене і почали звинувачувати в психічному захворюванні, в тому, що мені "здається". Мене перевели на пайок, призначений для хворих на виразку шлунку. Там було 400 грамів молока на добу і 200 грамів білого хліба. Однак, це просто тюремні будні, кожен раз свої інциденти, свої труднощі, і мені би не хотілося просто збитися на тон нарікань. Становище не було аж таким, аби я не міг витримати. І не тим я жив тоді. Я усвідомив, що творю невільницькі плачі, що від вірша до вірша я досконаліший, що плачі не лише сльози, а й звинувачувальний акт системі. Я старанно приховую свої вірші, дублюю, записую тайнописом.

Літо 1969 року. Мене з ізоляції переводять в загальну камеру. Тридцять на третьому корпусі. Камера велика, величезна-висока, на 16 душ, але я одинадцятий.

Входжу: Михайло Горинь, Михайло Масютко, Ігор Огурцов, переходжу з обіймів у обійми, знайомлюся з Іваном Кандибою, Левком Лук'яненком, Михайлом Луциком.

Приглядаюся до Левка. Скільки я думав про цю людину! Скільки наслухався від інших в'язнів, від друзів, чужинців. Всі йому дають високу оцінку. Яскраво виражений український тип, широкої кости, з великими надбрів'ями, розумними, лагідними очима. У жесті, у слові, в кожному віддиху – відчуваєш його щирі прихильність до тебе і делікатну обережність чимось не вразити співрозмовника. Манера в розмові податлива, схильність слухати, кожна думка зважена.

Ми знаємо один одного від перших днів перебування у Володимирі, а тепер спілкування. Мені не терпиться відкрити свого зошита. Але я цього не роблю, я чекаю спаду від першої зустрічі, а вже потім читаю, спочатку Михайлові Гориню. Він двох рим на складе до купи і за прозу в художньому плані не візьметься, але знайти в твоєму вірші недоліки, відмітити знахідки, то він тут неперевершений. Ще цінніша в нього риса, що він з приємністю, навіть із запалом буде терзати тебе за недоробки, за кострубатість, за довготи. І раз у нього велика така думка, то він її не приховає, батька рідного не пожаліє.

Хочу Тобі сказати, Олено, що в моїх віршах сліди Михайлового терпуга, Левкового бажання аби вийшло якнайкраще, і Масюткового скепсису лишилися, хоч їх ніхто не знайде, але ж я те знаю. Ще Михайло Луцик – він непомильно вгадував поезію.

Коротенько накреслю Тобі основні теми наших дискусій, але найперше – про враження від моїх віршів. Забираюся з Михайлом (Горинем) на верхні нари і, заворожений самим собою, видихаю тих кілька десятків віршів. Михайло не приховує свого схвалення (щось від мене перейшло до нього) і тут же бере олівець й сторінка за сторінкою починає мене різати.

Я не знаю, чи є поети, аби спокійно сприймали критику, як нема батьків, аби зі спокоєм дивилися, як нівечать їхніх дітей. Мене ж ні спокійним, ні терпеливим не назвеш. Тим більше, що я каторжно, по кілька разів усе продумав, сам креслив і стискав. Я вважаю, що це досконало, але Михайло людина неподатлива, і його думка, його погляд, доки він вірить у них, для нього дорожчі від усяких інших міркувань.

З гіркотою, з болем, але з тією зливою Михайлових доказів я якось дав собі раду

і, за невеликим винятком, таки признав рацію критиці. І взявся за роботу. О, скільки разів мені доводилося братися ще й ще раз за одне й те саме. Бувало, я зневірювався, голова порожніла, і я ні думки в слово, ні слово в образ не міг увібгати, але вірші від того всього вигравали. І сам я навчився економніше писати, виношувати задум, komponувати і конденсувати, аж доки не вдавалося. Одного, чого мені не треба було до віршів докладати, так це болю, якого в мені була невичерпна криниця, і патріотизму, яким з дитинства просякла кожна моя клітина.

З тим зошитом, виправленим і правленим, я обійшов кожного зокрема, і ніби плату за довір'я вимагав критики. Доброї чи злої, але, як треба було, то й вимучував її. Я дуже швидко зрозумів, як чужа думка нараз збуджувала мою ще не засіяну, навіть не те що не народжену. А скільки з'явилося нових аспектів у тематиці, і виникло нових віршів.

Ось так я опублікував себе, ось так дістав перше хрещення і щире благословенство на дальшу дорогу.

Наступного вірша я вже не читав кожному зокрема, тихенько, нишком. Я попросив уваги і прочитав усій камері. Ось де Іван Кандиба забув, що його Масютко підкурює махоркою, а Масютко не звернув уваги, що Кандиба квартиру у вікні відчинив. Огурцов вийшов зі своєї відосібленої задуми, а Михайло Луцик перестав шаркати носом по камері.

Дискусії велися в камері, на прогулянці, знов у камері, а не раз і після відбою. Середовище літературне було в мене велике, компетентне і небайдуже.

Боже, як безповоротно минули ті часи. Які вони були страшні, а з якою тугою я їх згадую.

Скільки було того раю – місяць, два? І нараз сталося. Самишкін знайшов у своїй мисці з бурдою черв'яка. Камера забунтувала, оголосила голодівку, постановила написати протест.

Не знаю, як у далекому минулому, але за моєї пам'яті колективні голодівки не практикувалися. А тут уся камера. Начальство забігало, почались умовляння, погрози, крики. Наступного дня знову їжу не приймаємо. Лук'яненко, Горинь, Кандиба і я здаємо корпусному протести. Ще підготував протест Михайло Луцик, але, переписуючи на зворотньому боці аркуша, написав догори ногами і не здав.

В такій свідомій і спаяній камері, з такого явного приводу, а спільний протест виразити таки не вдалося. Я довго над тим думав, мав надію, що після того, як нас розігнали, кожен з іншої камери напише, але не написав ні Масютко, ні Огурцов, ні навіть Михайло Луцик, і я потім таки взяв гріха на душу і запідозрив його, що він навмисне так помикитив з тою сторінкою, аби протесту не здати.

Причина? Масютко боявся, аби в карцер не посадили, бо він без курива не може, Луцик взагалі не хотів устрямати в конфлікти, а Огурцов? Я з ним ніколи на ту тему не розмовляв, хоч знаю від Баканавічюса, який з ним сидів, що протесту він не написав.

Інші, що сиділи з нами: Баканавічюс (за литовську національну гвардію), черкес (за воєнне минуле), Самишкін – з кримінальників, Огородніков (старенький віруючий, людина прекрасна, але неписьменна) в рахунок не йшли.

Відповідно до активності кожного – нас і порозміщували по цілій в'язниці. Кандибу покарали тим, що помістили з такими запеклими курцями, як Гімбутас і Масютко (ще вони з Масютком не вельми навиділи один одного), Левка, Михайла і

мене опустили в підвальне приміщення на півроку. Інших просто перемістили.

Дуже цікаве явище, правда? Всі так чи інакше вийшли з полум'я, перекреслено нормальне життя, і перспективи на майбуття наймізерніші, здавалось би, з такими людьми чудеса творити можна, але ні – людина залишається сама собою. І в цих місцях і на даному етапі вживається та споживає.

Роком пізніше, як приїхав до в'язниці з табору Алік Гінзбург з ідеєю голодівок з нагоди Деклярації прав людини ООН, то я вже не здався на самосвідомість моїх відомих та авторитетних навіть друзів, а вдавався до них у письмовій формі, зв'язуючи кожного зокрема з собою особисто. Це був майже безвідмовний метод, і головним фактором була свідомість показатися в невігідному світлі, з другого боку – імператив зі сторони. Так людині легше. Ніби вибору не дано.

Дорога Олено! Учора ввечері я закінчив сторінку тим, що мене, Левка й Михайла за колективну голодівку і протести в центральні органи влади запроторили до сміттєвідстійника Владимирської в'язниці, до 8-ї камери на другому корпусі. Тіснота неймовірна. Аби дійти до параші тому, що спав напоперек під вікном, двом наповздовж треба було піднімати ноги з проходу, або якось по-інакшому забиратися на нари. Склепіння низьке. До найвищої точки Левко, він вищий від нас з Михайлом на півголови, дістає рукою. Від стіни з-під вікна тягне вогкістю, взимку кути мокріють, пліснявіють. Підлога з бетону, параша добра. Невеличка, компактна, з двома ручками і щільною покриткою. Оце все, що я написав, ага, ще постійна задуха було те, чим нас покарали. Воно мало відбитися і відбилося на нашому здоров'ї, але здоров'я ні в якому разі не бралось до уваги. Благотворно було те, що ми були в одному складі і одні. Без сумніву, за тих півроку я збагатився культурними, політичними й духовними надбаннями тих непересічних людей. Безперечно, там, у тій камері, я поглибився, зміцнів вірою в людину, там написав кращі свої вірші.

Життя наше протікало розмірено, ритмічно, у твердій зовнішній дисципліні і великій внутрішній напрузі. Дискусії наші на найрізноманітніші теми були прекрасними імпровізаціями і ніби феєрверками інтелектів. Частенько гриміли громи, й кресали блискавиці, але взаємоповага і толеранція у нас були настільки великими, що навіть у такій вже не дискусії, а полеміці, як на тему Івана Дзюби, ми не зійшли на площину сварки.

Левко Лук'яненко родом з Чернігівщини, з села Хрипівка, Городнянського району. Батьки селяни, власне – колгоспники. Чимось особливим вони серед своєї громади не вирізнялися. Любили дітей, годували їх, бажали їм щастя. Виховання йшло в загальному ключі. Левко приписав собі рік чи два і раніше пішов у армію. А потім служив кадровиком, поступив у партію. Демобілізувавшись, вступив на юридичний факультет Московського університету й успішно закінчив його. Працювати приїхав на Львівщину, в Глиняни. Тут впритул зустрівся з проблемами національними і з залишковими проявами національно-визвольних змагань воєнних і повоєнних літ.

Якраз на тому тлі, розуміючи безперспективність підпільної і збройної боротьби, в нього виник свій плян вирішення української національної проблеми. Створити "Українську робітничо-селянську спілку", висунути на виборах до Верховного Совету своїх кандидатів й поставити на обговорення ті питання. Як бачимо, цілком правомірний плян людини, юриста за освітою, для котрого советська конституція і

советські закони не безвідповідальні пропагандивні плякати, не фіранка, ціль якої – закривати перед світом советську дійсність.

За "Українську робітничо-селянську спілку" заарештували сім чи вісім чоловік, з котрих на час описуваних подій лишилися хіба Левко та Іван Кандиба. Левкові дали вишака, а потім у порядку прокурорського перегляду замінили на 15 років таборів суворого режиму. Під вишаком Левко відсидів у смертній камері, відбув кілька місяців, але, на щастя, йому приснився сон, з якого він зрозумів, що його не розстріляють, і сидження в смертній камері не відбилося на його психіці. Гадаю, що й без сну Левко переніс би ті місяці стійко, як і процедуру виконання вироку.

Вся ця історія спричинилася до того, що з Левка облетіло пір'я. Але тільки червоне. В майбутньому він не став лише відбувати термін, він ще більше став людиною мислячою, і всюди, де він не перебуває, різні угруповання його поважали і довіряли йому. Він став свідомим українським патріотом, але, як мені здається, мислення своє він не законсервував рамками нації. Усе в нього масштабніше, об'ємніше, злагоджене внутрішнім просвітленням і пошуками Бога.

Тепер я Тобі пишу, люба моя, коли Левко вже давно визначив своє місце й утвердив свої переконання, свою принциповість новими 15-ма роками. Тепер він для мене вже без тіней, на горі, монумент, а тоді я, з позицій свого усвідомленого героїчного ентузіазму, тиснув на своє оточення і своїх співрозмовників, а головню на нього, як повинь на скелю. Так просто: організація, підпілля, структура, конспірація і – на бій! І – на смерть! І те, що пропонували мені інші, повільніші, а особливо – добиватися у влади дотримання конституції, міжнародних договорів, законности – приводило мене до повного замішання. Як можна вірити тій владі і тим людям? Та закони вони встановлюють єдино з метою прикрити своє беззаконня, а підписують міжнародні договори з різних міркувань, тільки не з тих, аби їх дотримуватися в себе. Якщо ж вірити, що їх до цього можна присилувати, то вже краще запропонувати їм повбиратися в білі простирадла та й іти на цвинтар.

Михайло йшов ще далі. Він казав, що в майбутньому буде з ними розмовляти тільки через юристів і т.д. і т.п. А я не витримував: а вони вас по морді, та копняка, та головою в парашу! Друзі мої, брати мої, близькі до мого серця, як моя ліва рука, як мої ребра з лівого боку, чи не доказали ви собою, як багато треба, аби повністю зрозуміти суть комуністичної системи советського зразка. Не вистачило Левкові вишака і вісім років таборів та тюрем, не вистачило Михайлові облав, вивозів, його легальної практики й терміну, не вистачило ні кримських татарів, ні чеченців та інгушів, ні поволзьких німців, аби постигнути советську владу до кінця.

А може, в мені позначилася моя з дитинства націоналістична запрограмованість? Що мене змалку ловили, вбивали, вивозили, судили, тримали в чорному тілі по таборах, на засланні? Може, я помиляюся? Засліплююся ненавистю? Може, мені шкода Українського Національного Фронту, в який я вклав так багато свого хисту, енергії, серця? Приніс у жертву стареньку маму, маленьких дітей, дружину? Може, манить мене перспектива подальшого розвитку моєї підпільної боротьби через своїх однодумців? Може, я просто не можу, не маю сили визнати свою поразку?

В кожному поставленому питанні, раз воно вже поставлене мною, можна знайти хоча б тінь сумніву. Та й не маю я стовідсоткової певности. Того мені Бог не дав, і більша частина моїх сил іде на боротьбу з сумнівами і на пошуки правильного вирішення тих чи інших питань. В одному я не сумніваюся: своє життя біологічно я

прожив. Я сплатив, що міг і кому міг, а що не сплатив, лишаю в завішенні за небажанням і неспроможністю сплачувати. Решта мого життя належить експериментові віддати його найвищому. Я не поліз знов у підпілля, хоч сил і енергії в мені не бракує, як і не зникла, на мою думку, в такій діяльності потреба мого народу, я не особливо шукаю практичного самозгоряння. Однак я готовий іти на жертву. Правильною дорогою, з освяченими людством ідеями. Жертівник від мене не втече, але ніж я зійду на нього, я кожен день, кожну хвилину хочу прожити на найвищому можливому для мене духовному рівні з максимальною віддачею своїх сил і здібностей тим ідеалам.

Олено, вчора мені не дали закінчити, а, можливо, якраз це був момент, коли квінтесенція мого теперішнього "я" могла би вилитися в слово. В слово, адекватне душі. Можливо, я втратив шанс, і нова модуляція на тому регістрі буде інша?

Вся моя попередня практика з пером у руці доказує, що думка, матеріалізуючись у слові, ніби пригасає. Часто стає банальною, а інколи, передаючи її в слові, сам не пізнаєш її і ніяковієш. А говорити про такі речі, як любов до Батьківщини, про ідеали, жертвність, і щоби твоя мова не викликала в стороннього несмаку, надзвичайно трудно. Оце вже, коли людина згине, а викопають якийсь її викінчено ясний вираз, то він перетворюється в крилату фразу. Але ж бо та фраза стверджена подвигом.

Це у вірші можна щось закодувати, але те, що я розпочав, і не завіршуєш, і не доопрацюєш повторною переробкою, бо такої не буде.

Я тільки надіюся, що на тих сторінках Ти знайдеш мене різного, але у всіх випадках до краю бажаючого бути щирим.

Сьогодні у мене 50-ліття, я, зреаксований Твоєю вибагливою увагою, хто-зна чи напишу своїх дві з половиною тисячі слів, але не можу не повернутися в ті славні давноминулі часи, в задушевну атмосферу 8-ї камери.

...Михайло Горинь народився в Кніселі, Жидачівського району на Львівщині в 1930 році. Закінчив українську філологію і психологію у Львівському університеті в 1956 році і після того працював на Дрогобиччині інспектором районного відділу освіти, директором середньої школи, а перед арештом – в експериментальній психології на заводі у Львові. Друкувався, готувався в науку.

Заарештований в 1965 році разом з двадцятьма іншими діячами культурного, а зовсім не політичного характеру. Знаю і ту справу, і тих людей, не можу ствердити, аби хтось з них стояв на твердій і послідовній платформі боротьби за визволення українського народу з-під російської окупації. Ні в кого руки не дотяглися до організованої діяльності, хоч применшувати такі особистості, як Вячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, Іван Гель було би помилкою.

Слідство для Михайла, як, зрештою, для всього того загалу (виключаючи Михайла Масютка, який ні в чому не признався і ні на кого не дав свідчень, і якого засудили тільки на підставі свідчень сподвижників) пройшло досить кривавою лінією, і піраміду звинувачень слідчі органи звели не так на підставі фактичного матеріалу, як на інспірованих очних ставках і підступних засобах. Але на суді в нього вже не було невизначености, хоч він прямо не протиставив себе офіційній ідеології. І в тюрмі в наших баталіях з владою, письмових і усних, він ні разу не признав себе націоналістом, а діяв як поборник законности і конституції.

Кілька днів перерви. Як кажуть, піді мною земля горить. Вже третій тиждень у сусіда стаціонують два оперативники, стежать за моїм гніздом, у Львові оперативні авта навколо Спокійної. Підмітають моїх друзів. 8-го жовтня – Петра Розумного, 24-го – Миколу Горбала, 25-го – Василя Стрільціва, 15-го листопада – Ярослава Лесіва. Під слідством Бердник, Січки, Литвин. Є маса інших тривожних сигналів, треба би готуватися за ґрати, а я здаю документи на виїзд, дратую органи скандальним виведенням сина з комсомолу.

Святослав з Ніною мають дозвіл на виїзд. На 30 листопада відліт із Шереметьєво. А в мене стільки недороблених справ: і написати Тобі про себе, і пояснити історію своєї хвороби... Але ж не перескочиш через Владимирський Централ отак "біг пес через овес". Стільки цікавих зустрічей, непересічних особистостей. То хай би і моя думка збереглася.

Не маю попередніх сторінок під руками і не знаю конкретно, на чому я зупинився. Про нашу колективну голодівку в 30-й камері на третьому корпусі, про наші протести, про 8-у камеру на другому корпусі, про Левка Лук'яценка, Михайла Гориня.

О, з якою приємністю я згадую сидіння з тими двома друзями. Ні, сидіти не хочу (розлучитися з Тобою – рівнозначне, рівне смерті), але в такій компанії – дай Боже.

Як ми тоді кардинально поділилися в тактиці боротьби. Левко з Михайлом – легально, відкрито, в повен зріст, на основі конституції, міжнародних договорів, я – організовано, нелегально, широким єдиним фронтом і – заповнити собою всі клітини народного життя й тюрми.

Чи маю битися в груди, признаватися в хибності своїх тактичних міркувань? Не думаю, але сьогодні всіма силами підпираю рух за права людини, українську групу Гельсінкі. Політично цей рух актуальний і психологічно більш прийнятний для несформованого світогляду "совєтської людини".

Десь у лютому 1970 року начальство вирішило, що досить нам покари за голодівку і протести, й перевело нас на режимний перший корпус і загальну "5 хатку". До нас приєднався Іван Кандиба. Мушу про нього сказати хоч кілька слів, бо Ти його знаєш теперішнього, пустомитівського піднаглядного, а того з тих часів хіба не підозріваєш.

Іван Олексійович народився на Сянїччині, а в Україну переїхав з батьками після війни в часи великого виходу українців з Польщі. Спочатку вони зупинилися на Рівенщині, а відтак переїхали на Львівщину. Тут він закінчив юридичний факультет у Львівському університеті, працював на різних державних посадах, аж доки доля не звела його в Перемишлянах з Левком Лук'яненком, і доки в їх великих головах і гарячих серцях не виник задум створити Українську робітничо-селянську спілку.

Їх ліквідували в самому зародку, але справа їхня здалася урядові такою страшною, що Левкові дали вишака, а Іванові під стелю. Відбували ті два патріоти виключно чесно, стійко й активно. Звичайно, в таборах вони запричастилися від старих політв'язнів, сформувалися остаточно в націоналістичному світогляді (тільки не сприйми цей термін в офіційному лайливому й наклепницькому розумінні), але, на відміну від них, не замкнулися на минулому своєму діянні і не стали тільки відбувати термін, аби вийти і продовжувати своє життя.

У них стало енергії і снаги, аби піднятися на таборову боротьбу за права

політв'язня, за поліпшення становища в таборах, за здемаскування радянських таборів перед світом. І в тому їхня велика заслуга. Їхня заява (і Михайла Гориня) про умови в радянських тюрмах, передана з Володимирської в'язниці й опублікована за кордоном, була чи не першою ластівкою такого роду.

Іван виділявся із загалу політв'язнів категоричністю. Він стояв на позиції справедливості в камерному житті, і тут він дійсно поза всякими міркуваннями знайомства чи приятельства. Пам'ятаю, такі справи, як куріння і провітрювання приміщення, вводили його в конфлікти з податковими курцями, а його безкомпромісність у розмовах з адміністрацією, опером, опікунами з України приносили йому багато неприємностей. Іван не ухилявся від будь-яких акцій, голодівок, усних чи письмових протестів, а в першу нашу голодівку якраз він узяв на себе місію камерної, зовсім не дружньої, розмови з підполковником Завялкіним, начальником в'язниці.

У 84-й камері запанував святковий настрій. Я викінчив перший варіант "Невольницьких плачів". У цій збірці не було вірша, аби Левко, Михайло чи Іван не знали, але тут, розбиті в жмутки, розміщені за тематикою, вони виростили одне з одного, підпирали себе, доповнювали і творили цілість. Я читав з душевним піднесенням, тисячний раз виливаючись душею у свої болі, в болі сучасників – борців-в'язнів, великої поразки народу, що так героїчно і так знову неfortunно пописався.

Друзі мої не менше від мене були зворушені. Почав Михайло. Він розглянув поезію на тюремну тематику в українській літературі, сучасних тюремних поетів, він зумів ніби ввести нас в лабораторію їх віршування і на тому тлі виписати мене з моїми "Невольницькими плачами". Ще йшлося про сучасну манеру віршописання, образність, композицію, логіку поетичного мислення і багато інших речей, таких мудрих і необхідних при віршописанні, але про які ні один поет не думає, і які потім мудрі люди знаходять у його віршах і приписують йому.

Мабуть, тоді вперше я зрозумів, як багато для поета значить і аудиторія, і критика. Я якось по-новому подивився і на себе, і на свої вірші й зрозумів, що моя нова зброя, до якої змусили мене вдатися обставини, – і далекосяжніша, і ефективніша.

Левко говорив про людство, про сенс бути людиною і стверджувати кожним своїм кроком найчесніше, найправдивіше, найгуманніше. Він відзначив мою постать на тлі українських національно-політичних змагань, але сказав, що й це не йде ні в яке порівняння з тим, що я сотворив за цих кілька років. Він сказав, що нас безвісно загинуло немало, що й гине безвісно багато, і хто-зна чи вдасться нащадкам вигребати із забуття численні мільйони загиблих, але наколи збережуться "Невольницькі плачі", то і людство, і нащадки будуть нас знати й цінувати по тій збірці.

Іван сказав, що це євангеліє українського політв'язня.

Цей день був єдиним в шереңзі попередніх років, не мав він собі рівних і в наступні літа – до сьогоднішнього дня.

Ми всі четверо старанно переписали собі і тайнописом, і в зошити всю збірку, і не марно, бо в дуже короткому часі мене забрали на ізоляцію в "душилку" (так називали 95-у камеру, по сусідству з якою була кип'ятильня; від бака нагрівалася стіна камери і в ній було нестерпно тяжко сидіти).

Більше ми в тюрмі не зустрічалися. Друзів повезли в табори, а мене,

протримавши до 1972 року, до кінця терміну тюремного ув'язнення, розкрутили на нову справу і пустили на дурдомівське коло советського пекла.

Люба, чи не надокучило Тобі на моїх перехрестях? Чи не занадто я віддаюся суб'єктивним рефлексіям і в такий спосіб не гублю нитки зв'язку зі своїм задушевним співрозмовником? Але потерпи. Ось проведу Тебе через кілька камер чи, власне, розповім про кількох людей і приступлю до основного викладу – до моєї психіатричної епопеї. А поки:

Олександр Ілліч Гінзбург увійшов до камери нікому не знаний, непоказний зовнішністю, з величезним міхом. Власне, не міхом, а матрасовкою. Там у нього книжки, журнали, вирізки важливіших статей з газет і журналів. Трудно сказати, чи вони так уже йому потрібні, чи пригортаються колись, але він тягне від матері останні копійки, передплачує через неї понад 60 видань, і що важливіше – в мішок. А може, це його хобі?

Заочно ми знайомі. Ще з лазні. Дещо я про нього вже знаю, а саме: перший термін, щось біля двох років, він відбув за студентський саморобний журнал "Фенікс" та ліберальну пропаганду. Цього разу його посадили за "білу книгу" про Синявського та Данієля. Він зібрав усі дотичні до них і до їхньої справи матеріали і згромадив у книжку. І передав, не обминувши одним примірником центральні органи.

Арештували його в січні 1967 року. По справі проходили Галансков, Добровольський, Лашкова. Алікові дали 15 років. В криту він розкрутився за активізацію таборового життя. Тут, як я зрозумів, він теж не мав наміру просто відбувати. Признаюся, я давно прагнув з ним зустрітись.

В спілкуванні він радше стриманий, сміється рідко, жарти, анекдоти інколи грубі. Дуже працьовитий. Пересипає таку масу періодики, від книжки майже не відсувається, студіює японську мову.

Нелегко добратися до його внутрішнього світу, зрозуміти, якими знаннями володіє. Єдине, що безсумнівне – в середовищі він вростає фундаментально. За той невеличкий відтинок часу, що він у в'язниці, добре обізнаний з режимом, слабкими місцями, можливостями спілкуватися. Знає людей. Ні, зустрічався він мало, але зі сторонніх інформацій. Мене теж знає. Від Родигіна? І від Родигіна. День від дня ми проникали один в одного, аж доки я не відчув, що крига трісла, а під нею велика повінь, може, не так фундаментальних знань пройдених наук, як знань взагалі. З різних ділянок. Він напам'ять деклямує мені Пастернака, співає Галича, слухає мої вірші.

Звичайно, затруднення з мовою, але не бачу того ефекту, який вони справляли на українських політв'язнів. Я читаю повільніше, доступніше, і десь аж під кінець збірки він зупиняє мене і каже: "Здається, я починаю розуміти". Він ще раз прослуховує збірку від початку до кінця, робить зауваження. Слушні, розумні.

Без сумніву, Алік (так він каже себе кликати і сердиться, коли його іменуєш Олександр Ільїч) особистість цікава і багатогранна. Власних талантів за ним ніби й нема, але в середовищі його не відітреш.

У 1970 році до в'язниці знову привезли Родигіна, Романа Семенюка, Йосипа Терелю. Ці хлопці задумали великий підкоп і перспективну втечу, на зразок втечі Олійника-Семенюка, але їх перехопили. Дали по три роки кривої.

За активну таборову діяльність привезли моїх посправників Ярослава Лесіва і

Василя Кулинина.

Випадково в лазні я зустрів Аліка Гінзбурга. Ми милися в сусідніх боксах. Він тільки встиг мені передати, що в таборах схвалили спільну голодівку від 5 до 10 грудня на захист Деклярації прав людини і на знак протесту проти недотримання советською владою конституції. В "душилці" ми тоді якраз закінчили голодівку з Гунаром Роде з приводу його навмисного отруєння. Взялися за розробку просторих протестів-звинувачень советській владі.

Мені вдалося передати вістку про майбутню голодівку Дмитрові Квецку і Валерію Ронкіну, здається, Бергу-Хаїмовичу, Льву Квачевському, Родигіну.

Цікаво, що при такій оперативній роботі, яку наладив досить таки рухливий опер КГБ ст. л-т Обрубов, про голодівку такого масштабу їм нічого не було відомо. Начальство розізлилося не на жарт. Нас з Гунаром вивели в туалет, в камері провели скрупульозний шмон, забрали все до нитки а на столику виставили дві пайки по 450 грамів, по 15 грамів цукру, по 10 тюльок і черпачок замішки. Це ніби мало подразнює впливати на смакові залози. Почалися виклики, тяганина, допити. Приїхала комісія з Москви. Почалися пертурбації. Нас перевели на IV-й наново відремонтований корпус. Мене вкомплектували з Олександром Гінзбургом, Олександром Петровим і ще двома неполітичними, що відбували за старі воєнні справи.

Складний шлях у Аліка Гінзбурга. Батько росіянин, його лінію він не споминав. Не знаю, чи запам'ятав він його навіть. Зате свого прадіда, що став дворянином будучи євреєм, він згадує залюбки. Згадує російські культурні традиції в сім'ї, Чуковського, Пастернака, Каверіна, Переделкіно, Тарусу, свою боротьбу у свої 16 років, аби видали йому пашпорт єврея. Він славить Солженіцина.

Намагаюся збадати його єврейство. Ні, він просяк російською культурою, він хрещений і не бачить смислу відшукувати в собі якогось поплину крови. Практично він вважає, що справа не в національному визначенні, хоч і цього фактору він не скидає з рахунку. Справа у громадянському опорі, широким загальним фронтом, він вірить в оздоровлення російського духу, у можливість щось переробити, щось виправити і скерувати російський корабель на широкий простір.

Проте, це вже теоретизування. Він прагматик: сьогоднішній день і в ньому те, що треба зробити, і що ти можеш зробити. Здається, він і людей так ділить: хто може, то з тим треба рахуватися, а хто не може, то й з рахунку геть.

Я Тобі, кохана, написав так детально про цю людину, бо він зійшов з нашої сцени. Він буде появлятися на горизонті десь звідти, щось буде заявляти, за когось заступатися, висловлювати свою думку, але це вже, як кажуть росіяни, «с боку пріп'юку». І буде в нього, як з іншими емігрантами, навіть менше, бо письменницького таланту в нього нема, а організаторський? Ні, там трудно буде когось або щось організувати.

Наступна фігура, на якій зупинюся – це Сан Санич Петров. Пригадуєш його статтю в "Літературной газеті" "Лжеці і фарисеї", в якій він дав матеріали на Аліка?

Це колишній член спілки письменників, військовий кореспондент, підполковник, автор тексту пісні "Тьомная ночь", партапаратник з кабінету Суслова, коли останній був секретарем Краснодарського крайкому. За щось там отримав 25 років. Відбув він немало. Разів п'ять чи шість утікав з таборів і знову попадав. Останнього разу сів через рідних православних служителів храму. Він, вже на той час віруючий, передав

через них збірку своїх віршів, і вони його здали.

Цій людині, під шістдесят. Сократівська лисина, монголоїдний тип обличчя. Кремезний. В анодових окулярах, з єлейною посмішкою. Це про таких кажуть – вовк в овечій шкурі.

Прийшов він від Огурцова, з яким розійшлися в смертельній ворожнечі.

Петров був у претензіях, бо написав про організацію Огурцова статтю і передав за кордон. А Огурцов, з яким я пізніше був і вияснив цю справу, заявив прямо, що це брудна тварюка, сексот і провокатор, і підіслали його під нього, аби схилити до написання помилування. Ось тому він і вигнав Петрова з камери.

Домінуюче враження від Петрова – цей чоловік постійно робив себе. На молитву вставав щоранку о четвертій, постив, , весь час (не без розрахунку) віддавав овій цукор чи кусень пайки, в основному мені. Заради правди, то і Алік мене підгодовував та й інші. Бо я із-за цибулі нічого вареного не їв. Петров містифікатор. На кожній молитві йому з'являється Ісус Христос і т.д., у швейцарському банку у нього мільйон, йому органи роблять вигідні пропозиції....

Скінчив він тим, що написав донос на Аліка, втерся в довір'я до сектантів, відбив від їхнього пресвітера жінку і покрит себе вічною ганьбою.

В 16-ій камері четвертого корпусу я написав "Тріумф Сатани". Коротку поему. Першим її вислухав Ігор Огурцов. Він обійняв мене, на його обличчі я прочитав радість і свято. Він підняв обидві руки з розчепіреними пальцями. Вичікуюче дивлюся на нього.

– Десять років вам забезпечені, – каже.

І я теж втішився. І за свої спроможності, і за похвалу такої людини. Перескочу через події, але ворог оцінив мене вище. Не десять років – мене пошанували "вічним ліжком" у божевільному домі, постійним спілкуванням не з Лук'яненкайи, Огурцовими, Гінзбургами, а з божевільям і маячнею.

Зустрічаю Йосипа Терелю. З огляду на його майбутні дні, з огляду на те, що він, розкрутившись у Володимирі на спецпсихлікарню, що звільнився, взяв Євангеліє в руки і пішов сіяти Слово Боже, що написав заяву до голови КГБ Андропова про злочини, скоєні в Сичовській СПЛ, з огляду на те, що він і досі несе важкий хрест подвижництва в Дніпропетровській спецпсихлікарні, підводжу його до Твоїх очей, Оленко, і рекомендую. Буде нагода – скажи йому добре слово, буде потреба – пригрій, нагодуй, а не буде – запам'ятай: він віддав себе на жертвник.

О, скільки йому натикалися в очі оперативними, що він кримінальник, брехун, містифікатор. Але Ти подивися на його шлях. На його походження.

А народився він на Закарпатті, в сім'ї завербованих партійців. Батько зі зброєю в руках ганявся за українськими повстанцями, залізною рукою встановлював по селах советську владу, колгоспи, реквізував, вивозив на Сибір, упивався владою і горілкою. Йосип ріс сервд оргій і пиятик районного партактиву. Батько головував у райвиконкомі. Мати закінчила Київську вищу партійну школу.

І Йосип пішов у опришки. З неповнолітніми друзями викрали учбову зброю зі школи і пішли в опришки. За це їх позасуджували, але Йосип не змирився – тікає з табору. Його ловлять, судять, він знову тікає, знову ловлять і знову судять, так три чи чотири рази, аж доки його термін ув'язнення з незначного став солідним, а в своєму середовищі він став фігурою. Для начальства ж – рецидивістом.

Втікати і реалізувати себе на ґрунті своїх гір можливостей не стало. Його пильнували як особливо небезпечного злочинця, І він узявся за перо й папір. Не знаю, як виглядали його вірші, але за проклямації і летючки його розкручують у побутовому таборі, дають новий термін за ст.62,ч.1 КК УССР і переводять в Мордовські політичні табори. Йому відкривається новий світ, життя набирає нового змісту. Правда, практика побутових таборів тяжіє над ним. Він не визначає себе в якійсь програмовій поведінці. Він з однаковим успіхом спілкується з учасниками самодіяльності, з чефіристами, шарамигами, всі вони навіть ближчі йому і більше зрозумілі, ніж ті пуристи, що чефіру не п'ють, в карти не грають, самодіяльність бойкотують, і ведуть цілеспрямовану боротьбу з адміністрацією.

А найкраще він сходиться із запеклими "побігушниками", втікачами Анатолієм Родигінім і Романом Семенюком. Втеча не вдалася, і їх привозять до в'язниці.

Вірші у Йосипа Терелі, як спів жайворонка: хіба цей думає над змістом, над композицією, над якимись там правилами і законами? Співає, бо співається.

Мої "премудрості" Йосип зустрічає з іронією, неприхильно, але теорія літератури, яку я йому даю, і постійні дискусії навертають його до праці.

З Терелею ми ще зустрінемося на цих сторінках, бо відбули ми з ним кілька місяців у дуркамері після експертизи і признання нас шизофреніками, але нїж до того дійде, я маю кілька слів з Ярославом Лесівим, людиною, яка не змарніла, не заниділа у буднях, не закопала своїх талантів, утвердилася в патріотичних і гуманістичних устремліннях і пішла далі.

15 листопада 1979 року до нього прийшли з обшуком у Болахові і знайшли зашиті в піджаку дві пігулки в поліетилені. Ще за етажеркою маленький поліетиленовий пакетик, щось подібне до тютюну, а під шафою – червоно-фіолетовий порошок. Слідчі виконавці а кримінального розшуку заявили, що це наркотики. Без експертизи, без надуми, заздальгідь впевнені. І забрали Славка, і будуть судити. Не за політику, не за вірші, не за приналежність до української групи Гельсінкі, а за наркотики.

А Петра Розумного за саморобний ніж заарештували, а Миколу Горбала – за спробу зґвалтувати. Отак підійшли до нього на вулиці жінки і троє чоловіків, а слідом за ними міліціонери, І справа готова – жертва є, свідки є, й охоронці також.

А Василя Стрільціва 25 травня заарештували, а 12 листопада вже засудили на два роки "за порушення паспортного режиму" А він давно відмовився І від громадянства, і від паспорта.

Ось у якому суспільстві ми живемо. Ось у якій нарузі, беззаконні.

Я всіх тих людей знаю, та й Ти їх (незакінчено – Прим.авт.).

То Петро Розумний, у свої 55 років дійшовши до великого смислу існування людини в Бозі, в Христі, в доброчесності й гуманізмі, людина, що свідомо стала на боротьбу за свої і людські права, поступивши в УГС, буде засуджена за холодну зброю. Звичайно, за самим 'фактом ножа мусить бути й підтекст. Який? Когось хотів зарізати? Пограбувати?

А Микола Горбаль? Оцей лірик, співець, що з такою честю і стійкістю відбув п'ять років таборів і три роки заслання, одружений, весь у намірах виїхати з Советського Союзу, оцей зрілий, пройнятий ідеями гуманізму та патріотизму чоловік, зажурений безправним становищем людини в оцій державі, захотів розвеселитися злочинном. Чи, може, його ізолювали за те, що спілкувався з американським

консульством? Що був у Групі?

Ну а Василя Стрільціва вони довше терпіти не могли, то й забрали ніби на законній підставі, але Славка Лесіва! Цього чистого і ніжного поета, цього просвітленого в людському естві і готового кожної миті протиставити себе грубій силі з явним прогашем для себе.

Та це ж свинство – підкинути отак людині злочин. І забрати його. І якщо це може робити держава та її органи, то як тут бути?

О Господи – ні миритися з тим, ні боротися (бо яка вже тут боротьба – жити не хочеться).

Оленочко, це не патетика. Це знову, як у юності, я вперся чолом у ту стіну, під якою розстріляли волю українського народу. Я знову бачу, так ніби й не минуло тридцять років, не канув у безвість Сталін, Хрущов, я знову бачу, як на моїх очах розправляються з найкращими людьми.

Порадь мені. Ти моє серце. Ти мій розум, Ти моє сумління, Олено, як я маю жити? Їсти, спати, кохати, дихати свіжим повітрям?

Як?!

Я зосереджуюся на Славкові. Я не апелюю до того, що Ти його знаєш. Я його знаю. Знаю від 1967 року з лави підсудних, де він двадцятитрьохрічний, уже приймав за патріотичні устремління термін. Я бачив його поведінку в Мордовських таборах, у Владимирському Централі, а останній рік не було тижня, аби не бачилися, не вели щирих розмов. Я знаю дуже близько його батька, маму. Я знаю його дружину, синочка, весь домашній і сімейний устрій. Я, як ніхто інший, можу запевнити, що за ним не те що наркотиків, думки низької не було.

Зате в нього було інше. Віра в Бога, етика сповідуючого християнство, роздуми над долею рідного краю, біль за безправне становищем людини в цій державі. А ще в нього була снага поета, талант лірика і громадянська мужність.

Він був членом Групи. Він знав, що мирного співжиття з державою не знайти, але він ніколи не думав, що з ним розправляться так підступно і низько.

Ці пігулки за підшивкою піджака, це зілля за етажеркою, порошок під шафою, про які ні він, ні дружина не мали і найменшого поняття, були підкинуті підступною і злочинною рукою. Тією самою рукою, яка потім ті речі "знайшла" і яка його забрала.

Я не сумніваюся в результаті експертизи, я не сумніваюся в рішенні суду, я сумніваюся в іншому – чи вийдуть тій Партії її злочини на хосен, Чи не обернеться їхнє безглуздя на їхнє безчестя.

Кілька днів ходжу під враженням Твоєї пропозиції. Не можу сказати, що в ній є щось для мене не до сприйняття, але. . . що якраз запропонувала це Ти в момент нашого взаємного розквіту, фізичної гармонії і близької перспективи мого арешту...

Здавалось би – тиждень, місяць, і життя само розв'яже багато проблем, і внутрішнього характеру. Але ні. Твій внутрішній світ з таким високим потягом до неба переважає в Тобі, випромінює з Тебе, зачаровує мене. і я опускаюся на нижчий щабель, на нижню сходинку Твого п'єдесталу, аби глянути на Тебе ще раз і знову по-новому:

Яка Ти небуденна, Олено і Яка Ти велика!

Мені нелегко. Мені не дав Господь смирення, покори, благости споглядальної. З юности понесло мене у вир життя, я стремів, розмахував кулаками, ліз у вогонь, сам розпалював його, не жалів ні себе, ні інших, і до людськості своєї йшов трудно і

довго.

В найтяжчі часи життя, в часи чорні, безперспективні, бездіяльні, в оточенні божевільня, я входив у себе, я дер себе рашпілем, випалював себе думкою, видзвонював волею. В той час я знайшов був себе,десь ніби намацально сформувався сенс буття в духовній сфері, і я побачив себе в тій сфері. і я віродився, і відчув, що інакше й жити не варт. На тих позиціях я й досі, хоч умови мої кардинально змінилися. Змінилися тим, що Господь воздає мені за всі мої поневіряння. і в довершення дав мені Тебе.

Ні, ні, ні трішечки я не згубив себе, міряючись на ті дні великого прозріння. Навіть з формального боку я не знівелював себе споживанням, не дав себе проковтнути тому великому голодові, який мусів визріти за одинадцять років суворої ізоляції і всеможливого обмеження. Але й до схими я не доріс. Центром уваги не став мій пупець, і я не змедитував (пропуск у рукописі – Ред.) себе на ньому. Мене, отакого тертого, досвідченого і пережитого, життя влило в себе органічно і , так чи інакше, я повніше дихнув його атмосферою від багатьох інших, що вважають себе на даний час не останніми.

Оленочко, товаришу мій похідний, . Ти знаєш, як багато я вдихнув у себе нечистот нашого мізерного сьогодення,Ти бачила мене маленького серед маленьких, мої конвульсії на фоні суспільних конвульсій. Я тупцював? Колінкував? Гримасував? Звичайно, але не штука мати чисті ноги, бредучи по чистій воді. Ти попробуй мати їх чистими, бредучи по болоті

Я з повною ясністю усвідомлюю наш сад на трясовині, усвідомлюю себе, і хоч часами, занурюючись у життєвій твані до бульок над головою, мислю себе чисто, цільно, як у ті видзвонені: дні прозріння.

І що головне – весь негативізм буття не віднімає мене, а доповнює, утверджує. Чого би була варта моя екзистенція, якби я кожен день не вставав на боротьбу з собою і не впрягався в ярмо щоденних проблем своїх і людських в найширшому пляні і в найвіддаленішій перспективі.

А кожна моя непроложність, а кожна невдача, поразка, – та хіба це не ті цеглини, з яких я збудований і які мене вибудовують на майбутнє?

Трудно признаватися в життєвій неспроможності, але куди сховаєшся перед очима правди? Ніби і сакви не порожні, згадати є що, а оглядаюсь - де ж ті люди з великої букви, хто зберіг вогонь у грудях, хто вийшов на вершину або хоч прямує до неї? О,так, ніби хвилі панують - кого на гребінь, а кого під вал.

Опускаюся перед Твоїм підніжжям на найвищу сходинку і захоплено дивлюся на Тебе. Варто було перебродити молодістю, наламати дров і обдерти серце до крові, аби, вийти на молочний шлях. Як Ти далеко пішла! Я боюся, що ніколи Тебе не досягну. А страшенно хочу. І аби Ти взяла мене на руки і поколисала трохи.

Я прийшов до Тебе, як повинь гірської ріки, заповонив Тобою велику долину, а Ти проросла через мою глибину, і я тягнуся до Твого пагіння. До найніжніших, найсокровенніших пелюсток Твоєї душі.

О, якби Ти знала, як Ти доповнила мене, і як мені добре з Тобою. Але попри всю Твою безсумнівну любов до мене, попри *всю* жагу нашого кохання і рідкісної гармонії, Ти проросла через мої води і пішла вгору.

Я вже тужу за Тобою. Я не можу вибачити творцеві, що на такому маленькому клаптикові паперу написав нашу казку, але сторінка перегорнута, і не можна мені слинити палець, аби перегорнути її назад.

Я не відчуваю потреби обтрушувати на наше ложе .зім'яте листя нашого кохання. Я п'яний Тобою і вершу наше сьогодення вичерпною в Тобі силою (як голодна дитина, відірвана від цицьки), але втишую жагу, присмак утрати майбутніх утіх і шанобливо схилию голову перед Твоїм возшестьям на Твій молочний шлях.

Не знаю, чи Провидіння Твоїм чиколонком застукало до моїх грудей. Може, й так, і я ретельно переглядаю себе по кільканадцять разів на добу, але, може, справа зовсім і не в мені, а в Тобі!

Ти йдеш! І хай святиться ім'я Твоє!

Пора, однак, повернутися до Владимирської в'язниці. До Славка Лесіва. Цей хлопець заслуговує поваги у багатьох відношеннях, і його життя може засвідчити трудність дороги на підйом.

Усе, що було до УНФ, до тих його 23-х років, можна зібгати в одне речення: народився, вчився, а закінчивши фізкультурний технікум – учителював.

Невеликого зросту, весь у м'яях, з дуже кепським зором. Щось мінус 10. Я вперше побачив його на лаві підсудних в Івано-Франківську і не можу сказати, аби він звернув на мене якусь особливу увагу. Слідство він пройшов не гірше від інших "необстріляних", але число свідків (їх було 27) говорило про його активну рухливість і про те, що конспірація в нього кривала на обидві ноги.

Потім ми сиділи з ним та ще Миколою Качуром і Василем Кулининим на вирок, і аж за кілька років у Владимирі. За цей час він встиг побувати на промивці в ПКТ (приміщенні камерного типу) й розкрутитися на криту.

Розмовляємо з ним по міжкамерному телефону. Він у своїй камері, а я у своїй видаємо воду з сифонів в унітазах, нахилиємося близьенько над раковиною, нас разом з унітазом накривають бушлатом, і можна говорити. Не зовсім комфортно, досить принизливо, але мус – великий пан.

До речі, Огурцов ніколи не принижувався до такої потреби. А Квачепський з Гінзбургом отак у шахи грали.

Славко перелив мені через унітази всю приглядь і неприглядь зони. Течії, настрої, святкові урочистості, чефірну війну, характеризував окремих осіб. Він жив засмучено, воював пристрасно, гнівався роками, але в дружбі міг бути і був надійним та щирим.

Через усю в'язницю він проніс героїчну мрію національно-визвольної боротьби та морального відродження на греко-католицькому ґрунті. Багато з його плянів не здійснилося, але й мохом він не обріс. Як прийшла потреба – він поступив до УГС і знову пішов за грати.

Він постійно писав вірші. і в тюрмі, і на волі. До останніх днів. Сумовиті, ліричні, задушевні. Однак поет він не тільки у віршах, але й у житті. В останній час він особливо якимось піднявся у своїй людській сутності, і, що казати, прикро й боляче лишати стареньких родичів, красуню-дружину, синопка. Хай це для віршів, а в правозахисний рух, в оце найостанніше національне самовираження, він пішов з розпогодженим обличчям.

Помагай Тобі Боже, дорогий побратиме.

Ось аж де я підходжу, власне, до мого основного завдання: мій арешт у 1972 році, психіатрична експертиза, і крутий злам долі.

Але тому всьому передувала чергова голодівка від 5-го до 10-го грудня з нагоди

дня конституції і дня проголошення Деклярації прав людини. Цей рік (1971-й) відзначився посиленою роботою Обрубова, різних комісій, перевірок і якогось особливого тиску. Нас роз'єднали, порозпихали по загашниках, і голодівка вийшла якоюсь формальною, змазаною. Тільки одиниці відголодували свої п'ять діб, більшість обійшлася символічним однодобовим голодуванням. Не всі, навіть ті, що пообіцяли, подали письмових протестів.

Запам'ятався мені Квачевський Лев, лєнінградець, швагер Володі Борисова, своєю послідовністю і логічним антисоветизмом. Його протест, який мені чи то він сам, чи хтось із його друзів передав, відзначався незлобивістю, але незаперечною доказовістю.

Якраз на цей період припадає народження поеми "Тріумф Сатани". Якщо би не дивитися на речі ширше і не пов'язувати свого арешту з арештами в Україні, то "Тріумф Сатани" можна оцінити, як ту краплю, що переповнила чашу терпіння органів КГБ.

Олено, пишу до Тебе в дні тривоги, і хай перо моє не знає ні страху, ні втоми. Я ж сьогодні дізнався від сторонніх людей, що те, що було сокритим навіть для найближчих, стало явним для загалу. Мене в ряді десяти інших оголосили членом Групи. Радісно, люба моя, ще й ще раз переступати через свій Рубікон і, може, треба би якусь торбину пририхтувати, або приєднатися до Твоїх щоденних молитов, а я думаю: який то ми благословенний у Господа народ. Я думаю про Славка, про Петра, про Січків, про Бердника, Бадзя, про всіх тих, хто тепер Іде по Голгофі, я закриваю повіки і бачу море голів і їх жевріючі очі. Вони прислуховуються до нашого співу, вони самі пройняті ним, їх манить дорога. Я невимовно вдячний (навіть не знаю, кому я маю бути вдячний) за те, що я вродився сином такого народу. Такого нівеченого і такого випобожнїлого, що так легко кладе голову і під Євангеліє, і на плаху. Повертаюся, а за мною стіна героїв, велетів духу. О, Господи, сподоби мене!

Я бачу Тебе засмучену і зажурену. Ти, просвітлена великим даром, Йдеш цивілізаціями, зупиняєшся перед чужим великим, вказуєш на наше мале, і мене від сьогоднішнього у завтрашнє велике кличеш. Ти вважаєш, що я дозрів і міг би дорослим плодом упасти на запустілу ниву. Ти кажеш, що замість великого я роблю маленьке. І згоряю вогнем, якого ніхто не бачить, і біля якого ніхто не зігріється. Що це топтання на місці. Метушня за ширмою. Ти багато кажеш розумного, але не думай, що Ти є щось окреме і відосіблене. Це я в Тобі. Не знаю, коли і як я в Тебе переселився отією часточкою своїх думок, але це думки, безперечно, мої: і хочу Тебе запевнити, що отакий я не від нинішнього і не від учорашнього дня.

Але як увійти в завтра, не перебрівши через насущні потреби? Як їх обминути. А як почнеш обминати, то чи не згубишся на тих манівцях? І звідки ти можеш знати, що якраз твої чепіги там, за обрієм, а не отут, на оцій дернині?

Та й чи можна взагалі взяти штурмом висоту одному, отак поклавшись на себе і повіривши (самому собі), що Бог таки тебе благословив вийти на гору?

Ми століттями бродимо по пустелі в пошуках виходу або хоч дороги. Нас кликали, нас вели, нас гнали, і ніби з того й складається наша історія, але, що найважливіше і найцінніше в нас, так це те, що у всяк час ми живемо з землі: природньо, чесно, молитовно. З нашого джерела ми п'ємо чисту воду самі й інших можемо напоїти.

Сьогодні Ти в курсі всіх моїх справ, а з тим і наших. Ти знаєш, що ні мені, ні комусь іншому із сучасників непосильно стати паротягом. Все – ніби рух планети, ніби земне тяжіння, І крутиться і стремить не з примхи чи доброї або злої волі. Ось треба тільки в тому плині запримітити себе і не згубитися. Буквально - нашому кораблеві треба причалитися, а ми, вхопивши причальні кінці, стрибнути в бурхливій хвилі і до берега. Але подивися, що тут твориться: одні сидять в каютах, жирують і навіть не думають про причальні кінці. Інші не підходять до кінців, думають – хай інші, а з тих теж не всі стрибають у хвилі. Ба, навіть з тик, що вже стрибнули – одні купаються, бавлячись причальним кінцем, хто замість берега поплив у море, а ще, аби втриматись на поверхні, хтось комусь на голову виліз. Тепер Ти знаєш поіменно і майже особисто всіх, хто включився в нелегкий плав.

Що, дозволити собі випустити спасенний шнур з *рук* і поплисти самому до берега?

Я дуже стурбований непроложністю людини і зокрема своєю непроложністю. Які підлі й нікчемні часи настigli – людину з гордо піднесеною головою, з високим чолом наряджають у брудні свинячі шкури, вивовтужують її в нечистотах і, показавши отак світові, заганяють у хлів. Раз, другий, третій, скільки треба, аж доки ти не втрапиш людської подобі і не захрюкаєш. І потім жити свинею.

Ти, Оленко, я розумію це і визнаю, йдеш ярусом вище від мене. Я бачу, скільки Ти докладаєш душі, аби й мене перевести в іншу площину, ще вищу від Твоїї, але Ти не добачаєш моїх вериг, ядер, прикованих до ніг, і тих мільйонів посторонків, якими до мене прив'язані численні загибелі, лихоліття минулих часів, безпосереднім учасником яких я був. Визвольний рух, тюрми, табори, заслання. Пролита кров! Перетерпілі муки. Страждання.

А Левко Лук'яненко?

А ті, що вийшли на арену в останні десятиріччя? Як перед ними мені бути?

Ні, не перед ними. Як перед собою бути?

Потішити себе візією еміграції? Заспокоїти себе, що я вже досить витерпів і т.д., що хай інші, молодші йдуть?

Цікаво, чи Ти би мене такого прийняла? Можливо, можливо, бо є в мені й інші приватного характеру чесноти, та й інстинктивно людина сторониться від біди, але чи прийняв би я Тебе тоді?

Ох, і надокучив я Тобі, а треба було писати про те, як заарештували мене у Владимирському Централі, і викласти свою дурдомівську одісею.

НЕВОЛЬНИЦЬКІ ПЛАЧІ

ЕПІГРАФ

Страшно відсидіти вік у тюрмі,
Страшно на нарах тюремних померти,
Та стократ страшніше гібти в ярмі,

Рабом на колінах діждатися смерти.

ПРОМІНЬ

За що я не візьмусь – усе не те,
Слова не ті та й думка недолуга,
А те, що найдорожче і святе
Немов за недосяжним пругом.

Як жити маю я на чужині?
Без роду, без сім'ї і без Вітчизни?
Клекоче плач придушений в мені,
Ще мить і кров'ю з серця бризне.

О ті німі невільницькі плачі!
О кáрцери! Тюремні коридори!
Дзвенять життям озлоблені ключі
І душаться в надтріснутім мажорі.

В моїй душі знекровлений мінор
І біль неначе бритви лезо...
В чужім дворі біснується мажор,
На грати перековані дієзи.

Тече життя отрутою в пугар,
А я його немов святе причастя
Беру і не клену страшний тягар
“Дай Боже”! – п'ю собі на щастя.

І наче промінь зажеврів в думках:
Страждання, біль, журба, неволя
І ці кайдани на моїх руках –
Це ж українська наша доля.

І плач не мій, а змучених віків,
І сум, і жаль – усе мого народу,
І звук кайданів, посвист батогів,
І в зашморгу задушена свобода.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНЯ

Все вужчає і вужчає коло думок,
Туманиться обрій, темнішають далі,
В безмежному небі блідий островок

Втікає від мене все далі і далі.

Розбите корито, а рибки нема. . .
Усе розтеклось і пішло манівцями
І тільки на обрії супиться тьма
І тягнесь до серця мого руками.

Куди заховатись? Кричати кому?
Рятуйте! Спасайте!

Намарно. Даремно.

Упало сьогодні в покору німу
З хребтом перебитим життя під'яремне.

І камінь могильний на душу паде:
Скажи, що скоїлось з тобою людино?
Хто твій споконвічний порив до ідей

Зборов і поклав мов мерця в домовину?

Хто гідність твою у болото втоптав?
Хто честі і гордості плюнув в обличчя?
Хто серце гаряче в грудях підміняв
На черствий цурпалок холодної криці?

Де розум, що полум'ям ясним горів?
Що вивів тебе із печери на волю?
Чого не клекоче священний твій гнів
На дику скажену печерну сваволю?

Куди ти скотилась, людино, поглянь!
Дивися, тобою як крамом торгують!
Й штовхають все глибше і глибше у твань,
А ти мов причинна, не бачиш, не чуєш.

О Боже, не дай мені впасти в відчай!
Запри моє серце!

І чує, і бачить.

Та тільки упала й цілує нагай.
В очах її тліє покора собача.

О чом ти, людино, не дикий хижак,
Що радше загине голодною смертю
Ніж прийме від ката в неволі маслак!
Ти б жити уміла,

уміла б і вмерти.

Таємна вечеря. За спільним столом
Сподвижники нишком зійшлися на раду.
– Братове! Провали, арешти кругом,
Між нами гадюкою повзає зрада.

Апостоли! Нині історія вас
На подвиг величний і праведний кличе
І долю пригноблених кожному з нас
Як ношу кладе особисто на плечі.

Ідіть!
Хай зневіри не знають серця!
Хай воля на крицю відкує завзяття!
Ідіть без оглядки!
Ідіть до кінця!
Крізь тюрми, страждання, злобу і прокляття.

Затямте!
Ідея живе лиш тоді,
Як прагне людина за неї померти!
Коли її кров'ю освятять! Ідіть!
Я вам відчиняю ворота в безсмертя.

А потім підпілля, Оливний город,
Цілунок змінний продажного Юди,
З вогнями тупий озвірілий народ
Й чекістські багнети націлені в груди.

– Ти ворог народу!
 Ти зрадник!
 Бандит!

Державний злочинець!
 Зречися!
 Зречися!

Гойдався на шнурку підвішений світ,
А очі до склянки з водою тяглися.

Немов прямовисна гранітна стіна
Прослаласьдорога йому на Голготу.
Тріщала від ноші страшної спина,
Тьмарилось в очах від кривавого поту.

Гарчали солдати-чужинці як пси.
Ревіла юрма від злоби й отупіння.
Вривались в свідомість чужі голоси
Брудні як болото, важкі як каміння.

– Розпніте! Розпніте! –

лунало кругом.

Калічили цвяхи знесилене тіло.

Багрилось чоло під терновим вінком;

А спечені болем уста шепотіли:

– О Боже! Прости мій народ! Не карай!

Вони безталанні не знають що чинять.

Їх душі споганив ворожий нагай,

їх розум і дух у неволі покинув.

За них нерозумних, нещасних, сліпих

Я дав себе. Боже великий, розп'яти.

Прийми мої муки як викуп за них. .

Вони схаменуться і будуть страждати.

О Боже! – і в морок упали думки.

Солдат доторкнувся до серця багнетом.

Кінець. . , а вночі посходились жінки

Творити молитву над Богом розп'ятим.